

הריסה אזרחית: המחיקה המתוכננת של שכונת מנשייה ביפו, 1948-1949

אור אלכסנדרוביץ'

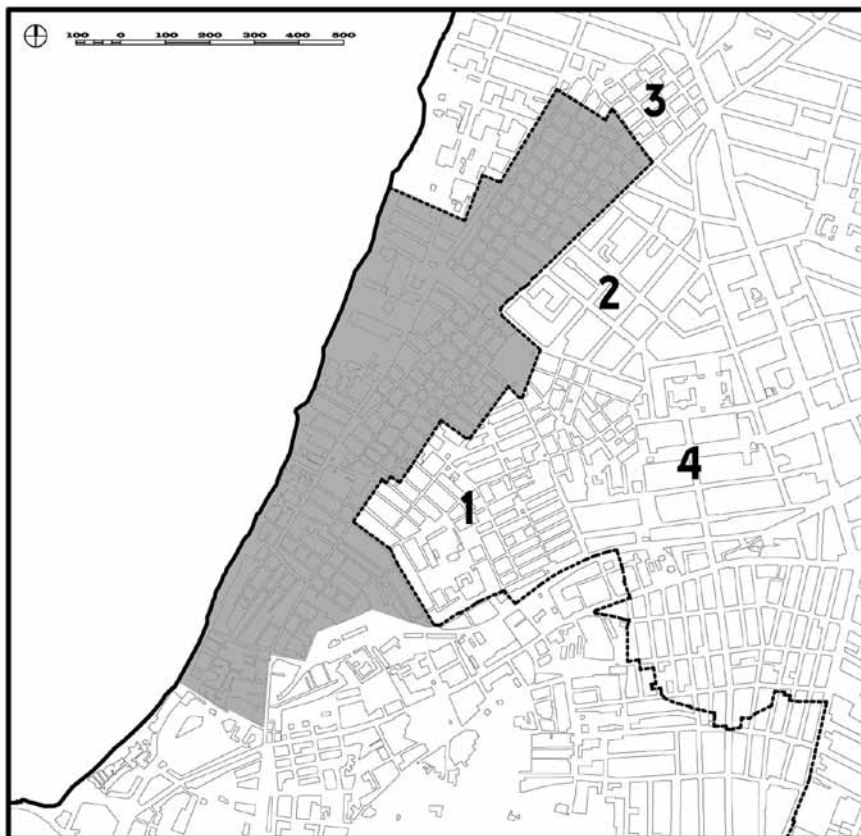
את הבתים הישנים והיפים פוצצו,
כדי שלא יהיה שום דבר ישן ויפה.
עמוס קינן¹

מבוא

מנשייה היתה שכונה שהשתרעה על שטח של כ־460 דונם בצפונה של יפו, גובלת בשכונותיה הדרומיות של תל אביב (איור 1). זמן קצר לאחר אישור תכנית החלוקה של האו"ם ב־29 בנובמבר 1947 התרוקן האזור ממרבית תושביו הערבים והיהודים ונהפך זירת לחימה. הלחימה הגיעה לשיאה במערכה לכיבוש מנשייה בידי האצ"ל בסוף אפריל 1948, ולאחריה נותרה השכונה ריקה מתושבים, כשחלק קטן מהמבנים בה הרוס, ומבנים רבים אחרים מוזנחים. במאמר זה אבקש לטעון כי ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח והמהנדס העירוני יעקב בן סירה (שיפמן) ניצלו את המצב שנוצר כדי ליזום כחודשיים לאחר תום הלחימה הריסה גורפת ומהירה של כל שטחה של שכונת מנשייה לקראת תכנונה מחדש ברוח מודרנית, אף על פי שהדבר נעשה בלא גיבוי של הממשלה או הצבא ובשטח שלא היה כפוף למרות העירייה מבחינה חוקית. בין שלל הסיבות להריסה היתה גם תקוותם של השניים כי הההריסה תסייע בהגשמת תכניתם הישנה להרוס ולבנות מחדש גם את שכונותיה הדרומיות של תל אביב. מבצע ההריסה נקטע בעודו באבו משהתברר לרוקח ולבן סירה כי לא יוכלו לקבל מימון מהממשלה להשלמתו. הם נאלצו להפסיק את הפעולות בעיצומן לא לפני שהספיקו לגרום לנזק בלתי הפיך לרקמה העירונית באזור.

* תודתי נתונה לר"ר יואב אלון, ליפעת גליניק-ארנון מארכיון צה"ל, לשולה וידריך, להלנה וילנסקי ולגליה ויסמן מארכיון המדינה, לאנתיאה ורדי, לנלי ורזרבסקי מהארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב ולהוריי פסנה וסיני אלכסנדרוביץ' על הסיוע בהכנת המאמר.

1 עמוס קינן, 'מרפסת – חול – דינמיט', תוי, 1 (1966), עמ' 32.

איור 1: מפת קו התפר בין יפו לתל אביב, מאי 1948. שכונת מנשייה מסומנת באפור. בצד התל-אביבי של הגבול מסומנות השכונות נווה צדק, נווה שלום ומחנה יוסף (1), שכונת ברנר ושכונת פקיד אפ"ק (2), כרם התימנים (3) ואחוזה בית (4). מנשייה נפרשה על פני 1,600 מטר בערך, כאורכו של רחוב דיזנגוף בתל אביב, מכיכר דיזנגוף ועד שדרות נורדאו של היום

בשני העשורים האחרונים דנו מספר לא מבוטל של מחקרים בסיפור ההריסה של מנשייה באופן כזה או אחר.² מרביתם לא עסקו במישרין בשאלת ממדי ההריסה והמניעים לביצועה,

2 החיבורים העיקריים שעסקו בנושא, מלבד אלו שיוזכרו בהמשך, הם תלי חתוקה, רגעי תיקון: אלימות פוליטית, ארכיטקטורה והמרחב העירוני בתל אביב, רסלינג, תל אביב 2008, עמ' 100-105; שרון רוטברד, עיר לבנה, עיר שחורה, בבל, תל אביב 2005, עמ' 174-190, 240-225; Arnon Golan, 'The Politics of Wartime Demolition and Human Landscape Transformation', *War in History*, 4 (2002), pp. 438-444; Idem, 'War and Postwar Transformation Of Urban Areas: The 1948 War and the Incorporation of Jaffa into Tel Aviv', *Journal of Urban History*, 7 (2009), pp. 1020-1036.

והתקשו להבחין בין ההרס שגרמה הלחימה עד 1 במאי 1948 לבין היקף ההריסות היוזמות לאחר תאריך זה. מי שניסה להרחיב מעט בסוגיה זו הוא ארנון גולן, תחילה בעבודת דוקטור³, ולאחר מכן בספר⁴. כך סיכם גולן את הפרשה:

מנשייה ואבו-כביר היו שתי השכונות הערביות שהפגיעה בהן בזמן הקרבות היתה החמורה ביותר, כלומר נגרם הרס רב לבניינים ולתשתיות שבתחומיהן, ועם תום הקרבות ביקשה עיריית תל-אביב להרוס את מרבית שטחן עד היסוד. שתי סיבות היו לכך. האחת היתה שבתקופת הקרבות נשקפה סכנה לתל-אביב משתי השכונות הללו, שכן ממנשייה צלפו הערבים על מרכז העיר ומאבו-כביר הותקף אזור התעשייה והמסחר שבדרומה. השנייה היתה שהתפתחותן הלא-מתוכננת של שכונות אלה בימי המנדט עמדה בדרך של תוכניות פיתוח שהגו קברניטיה של תל-אביב.⁵ כבר בראשית יוני החליטה הממשלה להרוס חלקים מאבו-כביר, אך במנשייה הבעיה היתה מורכבת יותר משום שמאות משפחות יהודיות התגוררו במקום. נוכח אי-הודאות בדבר האפשרות שהערבים ישובו ליפו, והחשש פן יפלו למקום עוד תושבים יהודים וינציחו בכך את השכונה בתור שכונת עוני, החליטה מועצת עיריית תל-אביב לזוּם את הריסתה המידית, והחלטה זאת זכתה לגיבוי הממשלה מטעמים ביטחוניים ומדיניים כאחד. מאחר שבאותה העת טרם התקבלה כל החלטה רשמית בדבר הרחבת גבולה העירוני של תל-אביב דרומה, עצם יוזמתה של עיריית תל-אביב היה יותר מרמז שבכוונתה לדרוש לצרף שטח זה לתחומה. פעולות ההריסה החלו, כפי הנראה, במחצית השנייה של חודש יולי ונמשכו עד ראשית ספטמבר 1948. בכל אותה העת ניסו התושבים למנוע את הריסת המבנים והגיעו בעצומותיהם עד ראש הממשלה, אך בלא הועיל. פעולת ההריסה נפסקה רק עם ראשית הפלישות ההמוניות של משפחות עולים וחיילים למבנים ערביים נטושים ביפו שקבעו מציאות יישובית חדשה בעיר הערבית לשעבר.⁶

3 ארנון גולן, 'שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסיה הערבית, כתוצאה ממלחמת העצמאות, בשטח בו קמה מדינת ישראל (1948-1950)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1993.

4 הנ"ל, שינוי מרחבי: תוצאת מלחמה, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2001.

5 בניגוד לתיאורו של גולן, מנשייה לא עברה תהליך של התפתחות לא מתוכננת בימי המנדט, מאחר שכל שטח השכונה היה מבונה עוד בטרם כבשו הבריטים את הארץ. התפשטותה המרחבית של מנשייה כיחידה מובחנת נעצרה כליל עם הפרדת תל אביב מיפו ב-1 ביוני 1921. בהשוואה לתבנית ההתפרסות המרחבית ה'אורגנית' של אבו כביר (כמו גם של יפו העתיקה) היתה הבנייה במנשייה מודרנית יחסית, ערוכה ברובה בתבנית שתי וערב, כשרחובות ראשיים ארוכים ומסחריים באופיים חוצים אותה מצפון לדרום.

6 גולן, שינוי מרחבי, עמ' 93-94. ניסוח דומה של הדברים ראו גם: הנ"ל (לעיל הערה 3), עמ' 107. לא ברור מדוע כך גולן את גורלה של מנשייה בזה של שכונת אבו כביר. שכונת אבו כביר, ששטחה המבונה השתרע על שטח קטן בהרבה ממנשייה (כ-20 דונם), נפגעה קשות בעיקר בסדרת התקפות של ההגנה בחודשים מרס ואפריל 1948 (ובהם גם הפגזה במרגמות 'דוידקה'). למעשה נחרבה השכונה ברובה עוד לפני קום המדינה. ראו: 'באבו כביר הכבושה', הצפה, 11.5.1948, עמ' 3;

במאמר זה אבקש לטעון, בשונה ממסקנותיו של גולן, כי מרבית ההרס במנשייה נגרם מפעולות שיזמה עיריית תל אביב ולא מפעולות הלחימה, וכי ההריסה לא נעצרה בשל פלישות לבתיה הריקים מתושבים, אלא היתה תוצאה ישירה של חוסר נכונותה של הממשלה לממן את המשך המבצע. כמו שיודגם להלן, פולשים רבים פונו מבתיהם לצורך ההריסה בהתראה קצרה, וספק רב אם נחשבו מכשול ממשי בעיני ההורסים.⁷ פעולות ההריסה עצמן התפרסו על פני חצי שנה בקירוב (לפחות עד ינואר 1949 ולא עד ראשית ספטמבר 1948, כמו שמציין גולן), זמן רב לאחר גוויעתה של מחאת הפולשים, וכלי קשר ישיר אליה. למרות טענתו של גולן, כי ההריסה החלה על סמך החלטה של מועצת העירייה, וכי את ההחלטה גיבתה הממשלה, אראה כאן כי את מבצע ההריסה יזמו ראש העירייה והמהנדס העירוני בלי ידיעת מועצת העירייה והממשלה. הממשלה מעולם לא תמכה בפעולה במישרין, ואף נמנעה במכוון מלהגיש סיוע כספי להשלמתו, בין השאר בשל הבעייתיות המשפטית של המעשים, וכנראה גם משום שהריסת השכונה נגדה את האינטרס הלאומי של יישוב יפו ביהודים, כמו שהעיר גולן עצמו במקום אחר.⁸ ההריסה נבעה בראש ובראשונה ממניעים תכנוניים בשל רצונם של ראש העירייה והמהנדס העירוני להכניס שינוי עמוק בפני המרחב העירוני בדומה של תל אביב. במאמר אראה עוד כי אף על פי שניתנו להריסה צידוקים ביטחוניים כאלה ואחרים, היתה חשיבותם משנית בלבד, ולרוב נועד השימוש בהם לטשטש את היעדים התכנוניים ולסייע בקידום מהיר של מבצע ההריסה מול גורמים שונים.

לבד ממבצע ההריסה של מנשייה הוצאו אל הפועל במהלכה של מלחמת השחרור עוד שני מבצעי הריסה במרחבים העירוניים הנטושים שבתחומי מדינת ישראל: הריסת חלקים מהעיר העתיקה של חיפה (פעולת שקמונה) ממאי עד יולי 1948 והריסת העיר העתיקה של טבריה מאוגוסט 1948 עד פברואר 1949.⁹ המשותף לשלושת המבצעים היה ניצול

מ' צאנין, 'יום באבו כביר', דבר, 26.5.1948, עמ' 2; יוסף אוליצקי, ממאורעות למלחמה: פרקים בתולדות ההגנה על תל-אביב, שירות התרבות – צה"ל, תל אביב 1951, עמ' 309-310. הרבר מנע אפשרות של יישובה מחדש בידי פולשים, וגם ייתר בה את הצורך במבצע הריסה כולל, שלא כבמנשייה.

7 לדוגמה, עד פברואר 1951 פינתה עיריית תל אביב פינוי מסודר את כל הפולשים שהתיישבו בבתי העיר העתיקה של יפו (כ-3,000 איש) ואז הרסה את מרבית הבתים. בעניין זה ראו: יאיר פז, 'שימור המורשת האדריכלית בשכונות הנטושות לאחר מלחמת העצמאות', קתדרה, 88 (1998), עמ' 119; גולן (לעיל הערה 3), עמ' 175-180.

8 גולן (לעיל הערה 3), עמ' 103-104.

9 על פעולת שקמונה ראו: תמיר גורן, 'לתולדות העלמותה של "העיר העתיקה" מנוף חיפה (1948-1951)', אופקים בגאוגרפיה, 40-41 (1994), עמ' 57-81; Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, pp. 210-211. על הריסת העיר העתיקה בטבריה ראו: פז (לעיל הערה 7), עמ' 97-106; מוסטפא עבאסי, 'הרס העיר העתיקה בטבריה, 1948-1949', עיונים בתקומת ישראל, 19 (2009), עמ' 345-372.

התרוקנות חלקי העיר שיועדו להריסה מתושביהם הערבים להגשמת יעדים תכנוניים (בעיקר בכל הנוגע לחיסול שכונות עוני ישנות והמרתן בבנייה מודרנית) והבהילות הרבה של הוצאת המבצעים אל הפועל בלא הליך תכנוני מוסדר (בשונה מההליך המסודר שליווה מבצעי הריסה מאוחרים יותר, כמו זה של יפו העתיקה). למרות דמיון זה לא היו מבצעי ההריסה העירוניים, ככל הנראה, מדיניות ממשלתית שתואמה מגבוה, ונדמה כי נכון יותר לטעון כי מדובר ביזמות מקומיות, נקודתיות ומוגבלות בהיקפן, שנבעו ממניעים, ממאויים ומנסיבות הייחודיים למקום ולזמן.¹⁰ בחיפה הוצאה אל הפועל ההריסה בידי כוחות צה"ל, כנראה בפקודתו הישירה של דוד בן-גוריון, ובהסכמה שבשתיקה של ראש העירייה שבתי לוי; בטבריה ניכר שיתוף פעולה הדוק בין חבר מועצת העירייה יוסף נחמני לבין הכוחות המקומיים של צה"ל; ואילו במנשייה יזמו את ההריסה ראש העירייה והמהנדס העירוני בלא אישור מגבוה וכנראה גם בלא מעורבות רשמית של הצבא. שלא כערים העתיקות של טבריה וחיפה, במנשייה נהרסו בעיקר מבנים חדשים יחסית (גיל הישנים שבהם לא עלה על 60 שנה), שהוקמו מחוץ לגרעין העיר העתיקה, והיקף ההריסה היה יוצא דופן (במנשייה תוכננו להיהרס כ-415 דונם, לעומת כ-105 דונם שנהרסו בחיפה וכ-165 דונם שנהרסו בטבריה). גולן טוען כי בחיפה ובטבריה נועדה ההריסה למנוע את שובם של תושביה הערבים של העיר שברחו ממנה במלחמה.¹¹ גם אם יש בכך מן האמת (בעיקר בכל הנוגע לטבריה), קשה להחיל היגיון דומה גם על הריסת מנשייה, שהיתה הרובע היחיד ביפו שהוחלט אז על הריסתו (במנשייה התגוררו לפני המלחמה רק כ-20,000 מתוך 70,000 ערביי יפו).¹²

10 מבצעי ההריסה בערים היו שונים בנסיבותיהם, בהיקפם ובמטרותיהם מההריסה המתוכננת של כפרים ערביים. שלא כהריסה בערים, הריסת כפרים במהלך המלחמה נתפסה כחלק מהמערכה הצבאית. טקטיקה זו נהפכה מקובלת במחצית הראשונה של 1948, ונועדה בראשיתה למנוע מהלוחמים הערבים להשתלט על כפרים שנכבשו ולהפוך אותם לבסיסי התארגנות צבאיים. ראו: Morris, *ibid.*, pp. 344-358. מוריס קובע כי מאמצע מאי 1948 שימש לעתים הרס הכפרים להגשמת מדיניות מכוונת של מניעת חזרת הפליטים הערבים למקומות מגוריהם, וכי מדיניות זו הוגשמה בידיעת הדרג המדיני הגבוה, בעיקר בדרך של הסכמה שבשתיקה. שלא כאירועי ההריסה בערים, הרס הכפרים נעשה בתיאום מגבוה ולפי משנה צבאית ופוליטית סדורה, שהפכה את ההריסה לחלק בלתי נפרד, לעתים כמעט מובן מאליו, של כיבוש המרחב הכפרי הערבי שבתחומי מדינת ישראל.

11 ארנון גולן, 'עיצובו מחדש של המרחב הערבי לשעבר וכינונו של מרחב ישראלי (1948-1950)', בתוך: אלון קדיש (עורך), *מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש, העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי*, רמת אפעל 2004, עמ' 917, 919.

12 מספרים אלו מבוססים על מסמכים בריטיים מאמצע שנות הארבעים השמורים בארכיון מכון ז'בוטינסקי, אוסף אצ"ל, תיק כ-10/8. על פי החלוקה הבריטית, רובע מנשייה, הרובע הצפוני של העיר יפו, כלל בתוכו שלושה חלקים מובחנים: החלק דרומי כונה רובע אירשיר (7,000 מוסלמים); החלק המרכזי כונה מנשייה או מנשייה תחתית (1,000 יהודים ו-11,000 מוסלמים); החלק הצפוני כונה מנשייה עילית או רובע קרטון (7,000 יהודים ו-2,000 מוסלמים). בסך הכול השתרע הרובע על שטח של 465 דונם בקירוב, מתוכם כ-365 דונם בחלקו המרכזי, כ-65 דונם ברובע קרטון וכ-35 דונם ברובע אירשיר.

הברלים אלה מעידים כי אף על פי שהתוצאה הפיזית של המבצעים היתה דומה, להריסתה של מנשייה היו מניעים ומאפיינים שונים וייחודיים המצדיקים דיון נרחב מזה שיוחד לה במחקר עד היום. במאמר זה אנסה לבחון את שלבי מבצע ההריסה האזרחי שיזמו וביצעו ראשי מנגנון התכנון בעיריית תל אביב, את הרקע התכנוני להוצאתו אל הפועל, את היבטיו המשפטיים ואת נסיבות הפסקתו. לשם כך אסתייע במקורות ראשוניים מסוגים שונים, ובעיקר בחומרים ארכיוניים רבים שטרם נידונו במחקר. אעשה גם שימוש בצילומים בני התקופה, החושפים את ממדי ההרס שהתחולל במנשייה לאחר סיום הלחימה ואת שלבי הריסתה באופן שהמסמכים הכתובים מתקשים לעשות.

ראשית מבצע ההריסה האזרחי של מנשייה

אין זה המקום להרחיב על פעולות הלחימה במנשייה.¹³ עם זאת חשוב להדגיש את היקפן הגאוגרפי המוגבל, ולציין כי הנזק שהסבו לרקמה העירונית מקומי ושולי ביחס למבצע ההריסה המאוחר של העירייה. מ-1 בדצמבר 1947 התנהלה מלחמת התשה יום-יומית לאורך הגבול המשותף בין יפו לתל אביב. לאורך חלקה המזרחי של מנשייה, בין קווי העמדות היהודיות והערביות (איור 2), התהווה שטח הפקר שספג את עיקר הפגיעות. מבצע האצ"ל לכיבוש מנשייה, שנערך מ-25 באפריל עד 1 במאי 1948, התמקד בחלקה המרכזי של השכונה, בנקודת ההשקה שלה לשכונת נווה שלום, כ-500 מטר מדרום למסגד חסן בכ (איור 3).

רוב המבנים במנשייה היו מחוץ לתחום הלחימה. מנשייה לא הופצה מהאוויר ולא הופגזה במרגמות. הנזק למבנים נגרם בעיקרו משילוב של פיצוצים מבוקרים של מבנים, אש מנשק קל ופעולות הריסה נקודתיות בכלים ידניים (בעיקר כמעבר דרך קירות הבתים). למרות זאת בתצלומי האוויר הראשונים שהנציחו את האזור אחרי המלחמה (מ-28 באוקטובר 1949) נראה חלקה הצפוני של מנשייה, שבו היתה הלחימה מועטה, הרוס עד היסוד. הרס כבד פחות ניכר בחלקה המזרחי והמרכזי, ואילו חלקה הדרומי נותר בלא פגע (איור 4). הצלבת צילומים בני התקופה עם תצלומי האוויר משלהי אוקטובר 1949 מלמדת

13 על מהלך הלחימה במנשייה נכתבו כמה חיבורים, ובהם: עמיחי פאגלין, 'הטקטיקה בכיבוש יפו', חרות, 19.4.1949, עמ' 3; חיים לזר, כיבוש יפו, שלח, תל אביב 1951, עמ' 123-124, 217-225; אוליפקי, ממאורעות למלחמה, עמ' 387-388; יונה בנדמן, 'התערבות הצבא הבריטי בהתקפת האצ"ל על מנשייה', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 280-295; יעקב פלג, 'המערכה על יפו וסביבותיה', בתוך: אלון קדיש (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש, העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, רמת אפעל 2004, עמ' 403-410; Itamar Radai, 'Jaffa 1948: The Fall of a City', *Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture*, 1 (2011), pp. 25-34; Arnon Golan, 'The Battle for Jaffa, 1948', *Middle Eastern Studies*, 6 (2), pp. 1003-1007

חזית הדרום – מנשיה

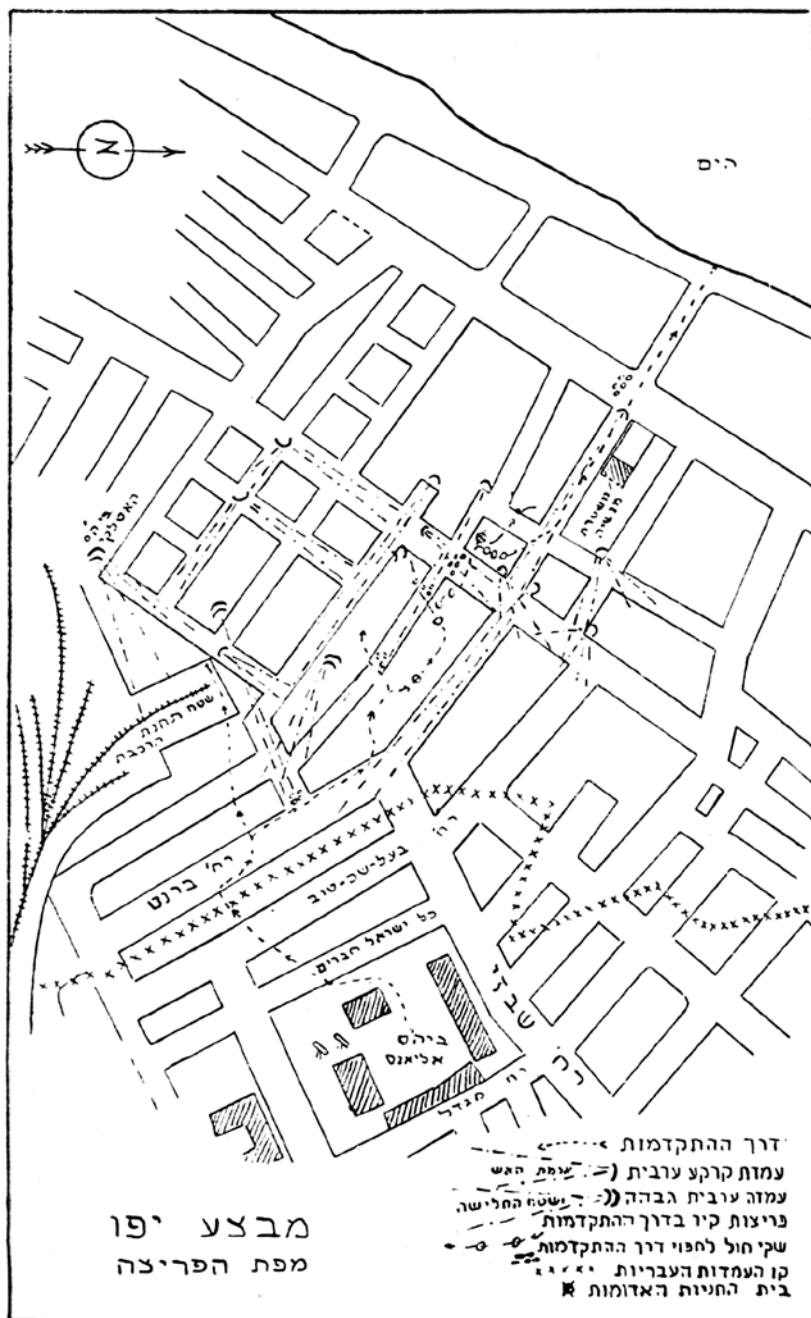

גבולות חבל 3

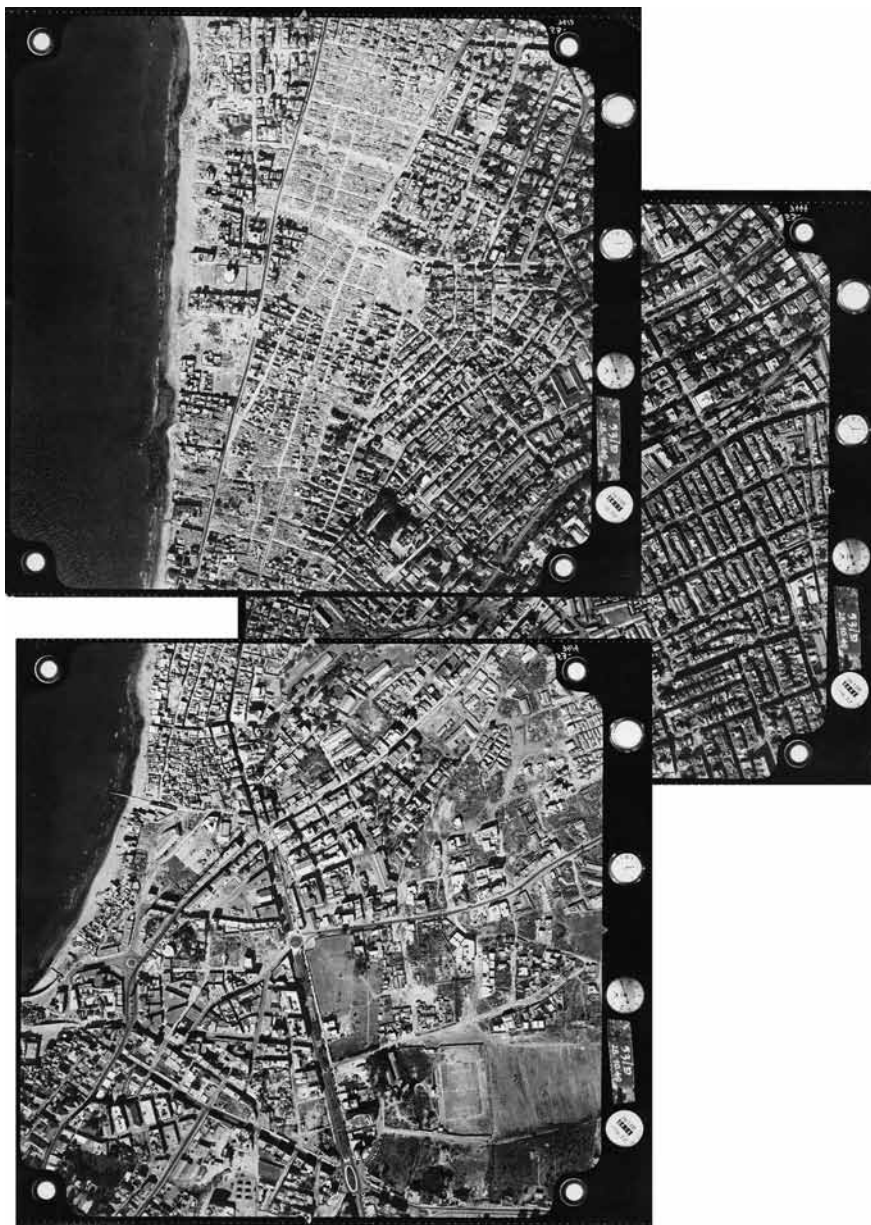
מפה מס' 3

מקרא
 קו עמדות הגנה
 קו עמדות הערבים
 ציורים ערבים

איור 2: מפת קווי העמדות במרחב מנשיה, 1948, יוסף אוליצקי, ממאורעות למלחמה, ללא ציון מספר עמוד. מסגד חסן בכ מסומן בעיגול גדול ולידו, בעיגול קטן, בית בידס

איור 3 מפת אזור הלחימה של האצ"ל במנשייה, לזר, **כיבוש יפו**, עמ' 177

איור 4: תצלומי אוויר ראשונים של מנשייה לאחר תום מלחמת השחרור, 28.10.1949, ספריית החוג לגאוגרפיה ולסביבת האדם באוניברסיטת תל אביב, © 2013, כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל, תצלום האוויר הודפס בהיתר המרכז למיפוי ישראל. בתצלומים אפשר לראות את כל שטח ההריסות שבוצעו עד אותו זמן. מן התצלומים אפשר ללמוד כי חלקה הדרומי של השכונה נשאר ללא פגע גם בתום מבצע ההריסה היזום של העירייה

כי מבנים רבים שנשארו על עמדם אחרי תום פעולות הלחימה נהרסו בשלב מאוחר יותר (ראו להלן: נספח הצילומים).

קשה לקבוע מתי בדיוק החל מבצע ההריסה האזרחי של מנשייה, אך נראה כי ראשיתו ביולי 1948.¹⁴ ב-2 באוגוסט 1948 הודיע העיתון מעריב על 'התפוצצות אדירה' שנשמעה ברחבי תל אביב. לפי הדיווח התברר 'שהצבא פיצץ בית בסביבת מנשייה שנשקפה לו סכנה של מפולת'.¹⁵ הימים היו ימי ההפוגה השנייה של מלחמת השחרור, שבועיים בלבד לאחר סדרה של התקפות אוויריות של הצבא המצרי על תל אביב, אולם נראה שלפעולה לא קדמה הודעה מוקדמת, והיא עוררה, בוודאי, בהלה לא מעטה. למחרת פוצצו עוד 'בתים רעועים'.¹⁶ שבוע אחר כך הופיעו בעיתונים הודעות מקדימות על 'הריסתם של בנינים רעועים באיזור מנשייה, המהווים סכנה לציבור', ונמסר כי מאחר שההריסה תיעשה באמצעות חומרי נפץ, 'אין הקהל צריך להבהל מההתפוצצויות'.¹⁷ הודעות מוקדמות על פיצוץ עוד בניינים במנשייה הופיעו בעיתונות גם כעבור שבוע.¹⁸

לא קל להרוס חלקי עיר שלמים בהיחבא. הדבר קשה שבעתיים כשבבניינים המיועדים להריסה מתגוררים דיירים. אמנם מנשייה התרוקנה מתושביה בזמן המלחמה, אבל לאחר קום המדינה החלו בנייניה הריקים להתמלא מחדש בדיירים מסוגים שונים, ברשות ושלא ברשות: עולים חדשים, חיילים ועובדי מדינה, פליטי שכונות הספר של תל אביב שבתיהם נפגעו וגם יהודים שחזרו אל מקום מגוריהם הקודם. קצב האכלוס היה מהיר. ב-20 באוגוסט 1948 דיווח המושל הצבאי של יפו מאיר לניאדו כי במנשייה מתגוררות 250 משפחות, מרביתן של עולים חדשים.¹⁹ ב-29 באוגוסט דווח כי במנשייה כבר מתגוררות 350 משפחות.²⁰ ב-10 בספטמבר דווח במכתב מאגף הקליטה למשרד הפנים כי במנשייה שוכנו עד לאותו היום 2,200 עולים ב-900 חדרים.²¹ ב-3 באוקטובר ערכן לניאדו כי במנשייה 1,841 חדרים ברשות הצבא וברשות 'אזרחים יהודים'.²²

14 בעניין זה ראו גם להלן הערה 35.

15 'פוצץ בית בסביבת מנשייה', מעריב, 2.8.1948, עמ' 5. ראו גם: 'פוצץ בית רעוע במנשייה', דבר, 3.8.1948, עמ' 3.

16 'פוצצו בתים במנשייה', דבר, 4.8.1948, עמ' 3. למרות נוסח הידיעה צילומים בני התקופה מעידים כי בפיצוצים אלו נהרסו גם מבנים שיציבותם היתה בלא רבב (ראו להלן: נספח הצילומים).

17 'היום ומחר – פיצוץ בתים רעועים במנשייה', שם, 9.8.1948, עמ' 3. ראו גם: 'קולות נפץ של הריסת בניינים', על המשמר, 9.8.1948, עמ' 3; 'ישימעו קולות-נפץ בגלל הריסת בתים', שם, 11.8.1948, עמ' 3.

18 'הריסת בתים רעועים במנשייה', דבר, 18.8.1948, עמ' 3; 'ישימעו קולות נפץ אך אל בהלה', על המשמר, 18.8.1948, עמ' 3.

19 מאיר לניאדו, 'דו"ח שבועי מס' 3, 20.8.1948, ארכיון צה"ל (להלן: אצה"ל), 1860-1950-4.

20 הנ"ל, 'דו"ח שבועי מס' 4, 29.8.1948, שם.

21 אגף הקליטה אל משרד הפנים, 10.9.1948, שם, 1860-1950-2.

22 מאיר לניאדו, 'דו"ח שבועי מס' 9, 3.10.1948, שם, 1860-1950-4.

תפיסת הבתים יצרה בעיה לעירייה, שביקשה להרוס גם בתים שאוכלסו מחדש. התושבים מצדם ניסו למחות בדרכים שונות כדי לסכל את כוונות העירייה. אף על פי שהיזמה למבצע ההריסה יצאה מלשכתו, ראש העירייה רוקח נמנע מלהגיב אישית לטענות שהועלו נגד הפעולות, ושלח את מזכיר העירייה יהודה נדיבי להתמודד עם המחאה. אחת הדרכים שנמצאו כדי להקל את הפינוי היתה טשטוש מכוון של זהות הגורמים שהורו על המבצע. מסמכים שונים מעידים כי בניסיון להדוף את טענות התושבים פעל נדיבי להצגת תמונה כוזבת, כאילו הפעולות מבוצעות בידי כוחות הצבא וביזמתם, וכי לעירייה אין שליטה על הפסקתן.²³ ב-29 באוגוסט 1948 שיגר עורך הדין מקס זליגמן מכתב לראש עיריית תל אביב בשם 'ועד השכונה לפליטים מנשיה וחסן בק', ומתיאורו שם אפשר ללמוד כיצד פעלה שיטת ההטעיה:

כידוע לכב' התחילה עיריית תל אביב בזמן האחרון בהריסת ופצוץ הבתים הנמצאים בסביבת מנשיה וחסן בק הגובלים עם תל אביב, והתפוששים על ידי פליטים ששוכנו בזמנו במקום זה על ידי העירייה עצמה.

בתשובה לפניתו של הועד הוסבר על ידי העירייה כי פעולה זאת נעשית על ידי צבא ההגנה וכי אין לעיריית תל אביב כל קשר עם הנ"ל. ברם, לכשפנה הועד למשרד הבטחון הוכחשה טענת העירייה וצוין במפורש כי פעולה זאת נעשית אך ורק על ידי עיריית תל אביב.²⁴

כמה ימים קודם לכן כבר ניסה מזכיר העירייה נדיבי להתנער מהאחריות להריסה במכתבים ששיגר למזכ"ל משרד המיעוטים ב-22 באוגוסט בנושא 'דרי הבתים אשר באזור ההריסות במנשיה':

ענין זה היה נושא לשיחה עם המפקח הכללי של המשטרה הישראלית אשר פנה אלינו בנדון זה בשם שר המעוטים. באותה שיחה ביקש שר המעוטים לדחות את החבלה בבתים אשר בהם מדובר.

23 עדות ראשונה ומוקדמת לניסיונות הטשטוש אפשר לראות בפתק השמור בארכיון עיריית תל אביב. הפתק נכתב בכתב ידו של נדיבי ב-9 באוגוסט 1948, שבוע לאחר הדיווח הראשון על פיצוץ מבנים במנשיה. נראה כי נכתב בחפזה. נדיבי פנה אל ראש העירייה רוקח, דיווח לו כי מחכה לו 'משלחת של ב"כ דרי הבתים שאנו מחבלים בהם במנשיה', וציין כי ישיב להם 'שלא נוכל לעכב בעד עבודת הפצוץ מסיבות בטחון'. בתשובה לשאלתו מה להשיב בנוגע לדיוור חלופי כתב רוקח בכתב ידו: 'עליהם לעבור לצד הדרומי של חסן בק ישנם שם בסביבה המידית המון בתים. יש לסייע להם באמצעות הממונה במקום קריס'. ראו: יהודה נדיבי אל ישראל רוקח, 9.8.1948, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב (להלן: אהעת"א), חטיבה 4, מכל 1071, תיק 2239א. על הקבלן קריס ראו להלן, הערה 25.

24 עורך הדין מ' זליגמן אל ראש עיריית תל אביב, 29.8.1948, שם, חטיבה 4, מכל 593, תיק 220.

התשובה אשר ניתנה בעל פה היתה, כי לא בירינו הוא להפסיק את עבודת ההריסה של בנינים אלה. הדבר הוחלט מטעמי בטחון וצרכי המלחמה ומכל הבחינות יש לגמור את בצוע התכנית אשר נקבעה.

[...]

ניתנה להם כ"כ [כמו כן] הוראה לפנות מיד אל הקבלן מר קריס, הממונה על עבודת ההריסה ואשר קבל הוראות לעזור לאנשים האלה למצוא דירות בבנינים הסמוכים, דרומה לקו חסן-בק.²⁵

[...]

הטענה כי 'יש מקרים שמפציצים בתים עם רהוט' מופרכת מעיקרה. כל האנשים האלה יודעים על הענין והוזהרו מזה שבועות רבים, אולם חשבו שאם לא יצאו ימצא להם שכון.²⁶

לא חלפו שלושה ימים, וב-25 באוגוסט במכתב לשר המיעוטים נאלץ נדיבי להודות בפה מלא ובסתירה לדבריו הקודמים כי העירייה היא העומדת מאחורי ההריסות. עם זאת המשיך נדיבי לטעון בעקביות כי ההריסה נובעת מסיבות ביטחוניות, וכי הפעולה הכרחית משום שרובם המכריע של בתי האזור נפגעו לכאורה במהלך במלחמה:

נצטויתי ע"י ראש העירייה להודיע לכב' כי אמנם לפי הוראות ועל דעת העירייה נעשית עבודת ההריסות בשטחים המופקדים האלה.

כפי שידוע בודאי לכב' היטב הרי כתוצאה מפעולות המלחמה בכל האזור הזה התמוטטו ונפגעו באופן קשה רב הבנינים ואף אלה אשר נשארו, כביכול, עומדים על תלם הוו סכנה צבורית מחשש התמוטטות. היה הכרח, על כן, לאחר התיעצות עם מהנדסי העירייה והצבא להחליט לפנות את כל ההריסות האלו לחלוטין.

מסכות בטחון היה הכרח כ"כ להמנע מלהשאיר איים בודדים בתוך כל השטח הזה אשר עלולים היו לשמש לפעולות איבה.²⁷

25 הקבלן קריס הוא, כנראה, שמואל דב חיים קריס (1892-1974), קבלן בניין ותיק. ראו: דוד תהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, תל אביב 1961, יא, עמ' 3737-3738. העובדה שעל ההריסה הופקד קבלן בניין אזרחי יכולה גם היא להעיד שההריסות נעשו בלא מעורבות רשמית של כוחות הצבא. בארכיונים השונים בארץ לא הצלחתי לאתר עדות כלשהי למעורבות חיילים במבצע ההריסה. המסמכים הקיימים, כולל אלה שבארכיון צה"ל, מלמדים שהצבא לא היה מעורב בהריסה, וידע עליה רק בדיעבד. עם זאת אין לשלול את האפשרות שקבלן ההריסה של העירייה הסתייע לצורך פיצוץ המבנים במומחי חבלה בעלי רקע צבאי, הגם שאין לכך ראיות ברורות.

26 יהודה נדיבי אל המזכיר הכללי של משרד המיעוטים, 22.8.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 593, תיק 20.

27 הנ"ל אל שר המיעוטים, 25.8.1948, שם. בעניין הזה כדאי להביא, לדוגמה, את סיפור הריסת 'בתי פיינגולד', בתי מידות שהקים הזים שלמה פיינגולד ב-1904 ברחוב חסן בכ, קרוב לחוף הים. בצמוד אליהם הקים פיינגולד גם מלון, 'בלה ויסטה' שמו, שניצב כמעט על קו המים. בשנת 1933 רכשה את הבתים ואת המלון הצמוד משפחת קאשי. הבתים נהרסו בידי העירייה באוגוסט 1948. בשלהי

למחרת שלח קצין ההפקעות הארצי מכתב לעיריית תל אביב, וביקש 'לעכב את פיצוץ הבתים במנשיה ביחוד בסביבה בה גרים עדיין משפחות חיילים מאחר שאנו עומדים לפני אפשרויות שכונם ביפו והדבר מצריך שהות של 10-14 יום'. על המכתב העיר נדיב בכתב ידו: 'רה"ע! להוראותיו', ובתגובתו רשם וקח: 'לא באה בחשבון כל הפסקה'.²⁸ ב-30 באוגוסט שלח נדיב מכתב אל קצין ההפקעות הארצי, ובו כתב כי ראש העירייה 'קרא את מכתבו זה בתשומת לב אולם לדאבונו הרב אין הוא רואה כל הצדקה להפסקת הפעולה הזאת אשר חכינו לה מזה זמן רב ואשר יש לגמרה בהקדם האפשרי וללא כל איחור. פעולה זאת של הריסת המבנים באזור ההריסות המסוכן היא שאלה של הכרח אשר הוחלט עליה מתוך התייעצות עם הממשלה ועם שלטונות הבטחון'.²⁹

שנות החמישים ניסתה משפחת קאשי לזכות בפיצוי כספי על הריסת נכסיה. תביעת הפיצויים, שהגישה לוועדת הערעור לפי 'חוק הארנונה לפיצוי נזקי מלחמה', נדחתה ב-9 במאי 1958. משפחת קאשי ערערה לבית המשפט העליון על החלטת הוועדה, אולם בית המשפט דחה את ערעורה. בין השאר הוזכרה בפסק הדין גרסה מעודכנת לטעמי ההריסה, המעידה יותר מכול על ניסיונות טשטוש וטיוח, שנועדו לפטור כל גורם רשמי מאחריות למעשה ומתשלום פיצויים לנפגעים, גם כשאלה היו יהודים אזרחי מדינת ישראל. השופטים קבעו כי הוועדה שאלה הוגשה הבקשה לקבלת פיצויים 'קבעה כעובדה שהבנינים הנ"ל נהרסו באוגוסט 1948 על-ידי עיריית תל-אביב בשינוף פעולה עם חבלני צבא'. כמו כן קבעה הוועדה שדבר זה נעשה לא 'עקב פרעות, פעולות מלחמה או פעולות איבה אחרות', אלא 'בקשר עם בעיות תכנון ובעיקר בקשר עם החלטת או"ם מ-1947, לפיה צריכה היתה יפו להוות מובלעת בשטח המדינה היהודית, ולכן חשבו לרצוי ולמועיל ליצור שטח הפקר בין תל-אביב ויפו'. ראו: בג"צ 141/58, פסקי דין, כרך יב, 1959, עמ' 1408-1409. גם בגרסה זו להצדקת ההריסה נעשה שימוש בטיעון 'ביטחוני' (יצירת 'שטח הפקר' בין יפו לתל אביב) נוסף על ההודאה כי ההריסה נבעה גם מ'בעיות תכנון', אף שספק רב אם צורכי הביטחון חייבו את הפעולה ואת היקפה יוצא הדופן.

קצין ההפקעות הארצי אל עיריית תל אביב, 26.8.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 593, תיק 220. 28
נדיב אל קצין ההפקעות הארצי, 30.8.1948, שם. ראוי לציין כי על אף דבריו של נדיב, לא מצאתי 29
בארכיונים עדות להתייעצות כלשהי עם הממשלה או עם כוחות הביטחון בנושא ההריסה. בעבודת הדוקטור שלו טען גולן כי שר המיעוטים שטרית 'נענה [...] על ידי מזכיר הממשלה, שההריסה נעשית בהסכמתו של בן גוריון'. ראו: גולן (לעיל הערה 3), עמ' 107. גולן סמך את דבריו על מכתב יחיד השמור בארכיון המדינה. ראו: מזכיר הממשלה זאב שרף אל שר המיעוטים, 7.9.1948, א"מ גל-17109/20. אולם קריאה זהירה במכתב הזה ובמסמך נוסף מעלה כי מסקנתו של גולן שגויה. במכתב כותב שרף: 'נתבקשתי על ידי ראש הממשלה להשיב על מכתבך מיום י"ד באב תש"ח, מס. מע/מ/949/56, ולהודיעך כי ההריסות בשכונת מנשיה וחסן בק נערכות לפי הוראת ראש העיר ושלטונות הבטחון גם יחד'. בצמוד למכתבו של שרף שמור בארכיון המדינה מכתב בכתב יד, שנוסח יום קודם לכן. חתומה עליו 'יעל', והיא, ככל הנראה, יעל עוזאי, עוזרת מזכיר הממשלה שרף. במכתב זה נמסרה הודעה קצרה: 'ה' קרונגליקוב מוסר שעד כמה שידוע לו נעשית פעולת ההריסה לפי הוראת ראש העיר ושלטונות הבטחון ביחד'. הניסוח דומה, ולא בכדי, גם להסברו של נדיב במכתבו אל קצין ההפקעות הארצי. קרונגליקוב, שבו מדבר המכתב, הוא ד"ר בן ציון קרונגליקוב, ממלא מקום מזכיר עיריית תל אביב. מאופן ניסוח הדברים במכתביהם של שרף ויעל עוזאי, ומן העובדה שלא גולן ולא כותב שורות אלו הצליחו לאתר מסמך אחר שממנו משתמע

נראה שתשובתו של נדיבי לא סיפקה את קצין ההפקעות הארצי, והוא חזר ופנה ב-1 בספטמבר לעיריית תל אביב, וכתב כי 'נודע לנו, כי הנכם עומדים להרוס שטחים מסוימים של כרם התימנים. לאחר שלרשותנו אינם עומדים אמצעי-שכון מספיקים אף לחלק מהדרישות הקיימות, הננו מפנים את שימת לבכם לכך לשם התחשבות בעובדה זו'.³⁰ על מכתב זה ראה לנכון ראש העירייה רוקח לענות בעצמו, וב-6 בספטמבר השיב כי 'לשם בצוע תכנית בנין עיר להריסת כל הבתים הנמצאים על השטח המשתרע בהמשך רחוב הכרמל, הים והמשך רחוב זרח ברנט יש צורך לפנות מיד את משפחות החיילים הגרות בשטח זה. אודה לכב' אם ידאג לשכון המידי של המשפחות הנ"ל, דבר שהוא הכרחי לשם בצוע הפעולה החשובה, הקשורה בתכנית בנין עיר הנ"ל'.³¹ שלא כתשובתו של נדיבי, שהטילו על הצבא אחריות מסוימת לקביעת מסוכנות המבנים במנשייה, כתשובתו לקצין הגבוהה הקפיד רוקח שלא לייחס לצבא מעורבות במבצע, ותיאר את מבצע ההריסות כהכרח אזרחי וכפעולה תכנונית, המגובה, לכאורה, באמצעי החוקי של 'תוכנית בנין עיר'.³² אולם תכנית בנין עיר כזו מעולם לא אושרה וגם לא יכולה היתה להיות מאושרת, משום שבאותם ימים היתה מנשייה שטח צבאי כבוש, וטרם הוכפפה לסמכותו האזרחית של ראש עיריית תל אביב.

פניית העירייה לממשלה בבקשה לסיוע כספי

ב-13 בספטמבר 1948, כחודש וחצי אחרי הופעת הדיווחים הראשונים על הפיצוץ היוזם של הבתים, שיגר רוקח מכתב ארוך אל שר האוצר אליעזר קפלן, המשך ל'שיחתנו האחרונה

כי ראש הממשלה או גורמי ממשלה או צבא כלשהם היו מעורבים במבצע ההריסה או שידעו על תחילתו בזמן אמת, אין אלא להסיק כי קביעתו של שרף כאילו 'שלטונות הבטחון' יודעים על ההריסה התבססה אך ורק על המידע שמסר נציג העירייה קרוגליקוב ליעל עוזאי בלי שחקר שרף בדבר לעומקו. מכאן גם נובע כי לבן-גוריון לא היתה כל נגיעה לתוכן הדברים, וודאי שגם לא שימש מקור המידע להם. בחיבורו המאוחר מ-2001 כתב גולן כי החלטת עיריית תל אביב להרוס את מנשייה 'זכתה לגיבוי הממשלה מטעמים בטחוניים ומדיניים כאחד' (גולן, שינוי מרחבי, עמ' 94). גולן סמך את הדברים על מכתב של רוקח לשר האוצר אליעזר קפלן ועל מכתב של בן סירה לוועדה הבין-שרית להריסת מנשייה. ראו: ישראל רוקח אל אליעזר קפלן, 13.9.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 1724, תיק 24 (עותק שמור גם: א"מ גל-17109/20); יעקב בן סירה אל הוועדה הבין-שרית להריסת מנשייה (הוועדה להריסת בתים בגבולות יפו), 30.9.1948, א"מ גל-307/60 (עותק שמור גם: אהעת"א, חטיבה 4, מכל 592, תיק 19). במכתבים האלה אין כל אזכור לגיבוי כלשהו שנתנה הממשלה לפעולה. מצידו כל הנתונים אין אלא להסיק כי לטענה כי הממשלה גיבתה את הפעולה ותמכה בה אין בסיס עובדתי.

30 קצין ההפקעות הארצי אל עיריית תל אביב, 1.9.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 593, תיק 20.

31 ישראל רוקח אל קצין ההפקעות הארצי, 6.9.1948, שם.

32 גם במכתבו של רוקח אל קפלן (לעיל הערה 29) לא הזכיר רוקח רוח ביטחוני שיכול לנבוע לכאורה מהריסת מנשייה.

בקשר להמשכת ההריסות במשכנות העוני של מנשיה.³³ מטרת המכתב היתה לקבל מימון ממשלתי להמשך מבצע ההריסה. רוקח פתח וסיפר כי 'עד היום הזה עלה בידנו לפנות כ-70 דונם בשטח שנמצאו בו בתים רעועים אשר בחלקם הניכר נפגעו בהפצצות מצד יפו',³⁴ וביקש מימון להריסה של עוד:

כמאה דונם, בעיקר בחלק המתחיל בהמשך רחוב יצחק אלחנן וגומר ברחוב ברנט ומצד מערב בחוף הים.

עד היום הוצאנו לצרכי ההריסה כ-11.000 לא"י.³⁵ מהנסיון נתברר לנו שכל דונם של שטח הריסה עולה -150 לא"י בערך; לפיכך נצטרך עוד בסכום של 15.000 לא"י כדי להשיג את הורדת הבנינים בשטח הנ"ל של 100 דונם.

[...]

נוסף על הסך 15.000 לא"י הנ"ל יהיה עוד צורך בסכום נוסף של 15.000 לא"י כדי לפנות את השטח מכל שיירי הבנין שנשארו בו לאחר פיצוץ הבנינים וכן כדי לגדר את המקום.

בקשתי היא, איפוא, שהממשלה תשתתף בסכום 15.000 לא"י ותתן לעיריה הלוואה בסך 15.000 לא"י לתקופה של 10 שנים. העיריה תהיה מוכנה גם לשתף את הממשלה בניצול כמה שטחים, שאפשר יהיה בעתיד לקומם מחדש.

[...]

לבסוף ברצוני לציין שהעיריה תוכל לקבל את הסך 30.000 לא"י בתשלומים חדשיים של 10.000 לא"י כל אחד, החל מחודש אוקטובר וגומר בחודש דצמבר 1948, וזאת כדי להקל על כב' קבלת החלטה חיובית.

נוסף על פריסה מפורטת של דרישות כספיות דאג רוקח לשרר בהילות, ותיאר את המצב שנוצר כהזדמנות בלתי חוזרת לפתרון בעיה תכנונית, החיונית לתפקודה העתידי של תל אביב. בתוך כך גם חשף שמבצע ההריסה נעשה בלא מחשבה מסודרת באשר לייעוד הסופי של הקרקע שתתפנה:

כידוע לכב' נמצאים בשטח זה בתים רעועים הבנויים לאורך סמטאות צרות, ללא כבישים וללא מדרכות, והבתים עצמם חסרים כל סדורים סניטריים. תהיה זאת תקלה

33 רוקח אל קפלן (לעיל הערה 29).

34 שלא כדבריו של רוקח, מנשיה לא הופצצה או הופגזה מכיוון יפו בשום שלב של הלחימה.

35 במכתב ששלח גזבר העירייה בן-ציון ארגוב לרוקח ב-17.8.1948 כתב ארגוב שנודע לו מפי בן סירה כי קבלן ההריסה עומד לעצור את העבודות משום שלכאורה לא קיבל תשלומים המגיעים לו. ארגוב מסר שהדברים אינם נכונים, וכי לקבלן שולמו ב-9 באוגוסט 2,600 לא"י תמורת שלושה חשבונות שהגיש, האחד ב-19 ביולי, השני ב-20 ביולי והשלישי ב-23 ביולי. ראו: ארגוב אל רוקח, 17.8.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 593, תיק 20. ממכתב זה משתמע גם כי מבצע ההריסה במנשיה החל עוד במהלך יולי 1948.

חמורה, אם לא ננצל את ההזדמנות היחידה והבלתי חוזרת להציל את תל-אביב מקיום משכנות עגומים אלה. יש גם להביא בחשבון את הסכנה שבנינים אלה, אם ישארו במקומם, יתמלאו יותר ויותר בתושבים חדשים המגיעים הנה מכל קצוות הארץ, ביניהם גם עולים חדשים.

טרם קבענו מה יהיה גורל השטח שאנו מפנים מבנינים. מחשבתנו הראשונה היתה לנטוע במקום גן גדול, אשר ישמש את האוכלוסים העניים הגרים בסביבה בתנאי צפיפות קשים. יתכן גם שאם נצליח להשיג שטח מפונה מבתיים, נוכל להקים בעתיד בנייני מגורים חדשים ונאים ועל-ידי כך לקבל חזרה חלק מהשקעותינו בעבודת ההריסה, ואולי גם לפצות במדת מה את הבעלים הקודמים.

[...]

הריני מפנה את תשומת לב כב' לכך שהזמן שנשאר לנו כדי לסיים את העבודה הוא קצר מאד, ולכל היותר חודש ימים, כי בהתקרב עונת הגשמים לא תוכל העבודה להעשות וכל יום העובר עכשיו מסכן את גמר הפעולה בצורה מתאימה. לפיכך אני פונה לכב' בבקשה שיעמיד את השאלה הזאת בראש דאגותיו וימציא לי את תשובתו החיובית בהקדם.

הרגשת הבהילות נבעה בוודאי גם מהמצב המדיני הלא-יציב. המכתב נשלח ארבעה ימים קודם שנרצח הרוזן השוודי פולקה ברנדוט (Bernadotte), שליח האו"ם, ששהה בארץ כדי לתווך בין מדינת ישראל למדינות ערב על הסדר הפסקת אש, וקודם שהתפרסמה תכניתו השנייה להסדר. תכניתו הראשונה של ברנדוט, שהוצגה ב-28 ביוני 1948 ונדחתה בידי כל הצדדים, חייבה את חזרת הפליטים הערבים לבתיים, בתוך כך גם ליפו, תוך כדי בחינת מעמדה של העיר.

לאחר פנייתו של רוקח העביר קפלן את הטיפול בבקשה אל ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, שהיה חבר בה.³⁶ ב-17 בספטמבר הציג את העניין בישיבת הוועדה, והצדיק את ההריסה בטיעון שנלקח מאוצר הדימויים של תכנון הערים, בלא כל אזכור להיבטים הביטחוניים לכאורה שיש למבצע. קפלן אמר שההיסת הבתים 'תהיה האפשרות היחידה של הבלעת שתי הערים [תל אביב ויפו] יחד'.³⁷ בישיבה הוחלט להקים ועדה ('הוועדה להריסת בתים בגבולות יפו') שתדון בבקשתו של רוקח. בראשה עמד האלוף אלימלך אבנר (ראש הממשל הצבאי), וחבריה האחרים היו גד מכנס, מנכ"ל משרד המיעוטים, וישראל פיינמסר, ממשרד העבודה והבינוי.

ב-30 בספטמבר 1948 שיגר המהנדס העירוני בן סירה מכתב ארוך לוועדה (שבמכתבו כינה אותה 'הוועדה הבין שרית להריסת מנשיה'), ובו פירט תכנית הריסה סדורה ונרחבת

36 ועדת השרים לענייני רכוש נטוש החלה לפעול מיד עם קום המדינה. חבריה היו נציגי משרד האוצר, הביטחון, החוץ, החקלאות, המיעוטים והמשפטים ונציג מזכירות הממשלה.

37 ישיבת ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, 17.9.1948, א"מ ג-20/17109.

בהרבה מזו שהציג רוקח במכתבו לשר האוצר. לתכנית היו שתי גרסאות: הריסה נרחבת של 380 דונם מהסמטה שבהמשך רחוב רבינוביץ' (היום רחוב תרמ"ב) עד רחוב בוסטרוס (היום רחוב רזיאל),³⁸ או הריסה מצומצמת יותר של 280 דונם מהסמטה שבהמשך רחוב רבינוביץ' עד המשך רחוב זרח ברנט (איור 5). בן סירה דיווח לוועדה כי עד לאותו הזמן

מבנים שנהרסו עד אוקטובר 1949

מבנים שנהרסו עד 1980

גבולות תוכנית הריסה

גבולות תוכנית הריסה מורחבת

איור 5: גבולות תכנית ההריסה של רוקח ובן סירה במתכונתה המצומצמת ובמתכונתה המורחבת

38 מדידת שטח תכנית ההריסה המורחבת מלמדת כי מדובר בשטח של כ-415 דונם ולא 380 דונם, כמו שכתב בן סירה. ייתכן שההפרש נובע מהשמטה שגויה של שטחה של שכונת אירשיד (35 דונם), שחצצה בין מנשייה המרכזית לבין צפון רחוב בוסטרוס.

כבר הספיקה עיריית תל אביב להשלים הריסה של כ-450 בתים בשטח כולל של 85 דונם. גם ממכתב זה עולה כי המניע הראשי להריסה היה מניע תכנוני: 'השכונה הערבית הוקמה ללא כל תכנון ונבנתה בצפיפות העוברת על הצפיפות הגדולה ביותר בשכונות העוני באירופה [...] הסידורים הסניטריים הם הפרימיטיביים ביותר, הסמטאות צרות ובלתי מרוצפות'. בן סירה הוסיף וכינה את מנשייה 'מובלעת בלתי טבעית בתוך השטח העירוני של תל-אביב'.

למרות המניעים התכנוניים הברורים של ההריסה בחר בן סירה לציין בראש המכתב כי ההריסה נחוצה 'מטעמי הבטחון', משום שמנשייה היא 'סכנה חמורה לתל-אביב וסכנה זו תעמוד בעינה כל זמן שלא ברור מי יגור בחלק הזה'. אולי סבר כי טיעון 'ביטחוני' יזכה לאוזן קשבת יותר מהסברים תכנוניים בוועדה שיושב הראש שלה הוא איש צבא בכיר.³⁹ כך או אחרת, בהמשך המכתב פירט בן סירה הישגים רבים שצפויים מפעולת ההריסה, שברובם המכריע לא נגעו כלל ל'טעמי הבטחון' מראש המכתב:

1. תחוסל הלשון הצרה המפרידה בין רחוב הכרמל ורחוב מאה שערים והמשך רחוב חסן בכ, היום רחוב הכובשים, יצור בלתי טבעי, שהיה כספחת בגוף העיר.
2. תחוסל המובלעת המפרידה בין החלק הדרומי-מערבי של תל-אביב ובין הים. המובלעת הזאת מנעה כל תכנון יעיל ושפור חלק זה של העיר.
3. הריסת השטח הזה תאפשר שפור רשת הרחובות בחלק הדרומי של העיר כגון: המשכת רחוב הרצל דרך רחוב יעבץ עד לים. המשכת רחובות יצחק אלחנן, פינס, שלוש, ברנט עד המשכת רחוב הכרמל עד רחוב המלך ג'ורג' ביפו (היום שדרות ירושלים) ולאחר בטול הרכבת ליפו, כל המרכז המסחרי יחובר בדרך הקצרה ביותר עם הים.
- פתיחת הרחובות החדשים האלה תשפר בהרבה את התנועה בעיר.
4. תחוסל שכונת עוני ממין הגרוע ביותר כמעט במרכז העיר וישופר המצב הסניטרי, תפסק ההשפעה המוסרית של האלמנט הפושע שהתגורר בשכונה זו, על האוכלוסייה בשכונות המקום.
5. יוצר שטח גדול פתוח וירוק אשר יבריא את השכונות הסמוכות המאוכלסות בצפיפות גדולה, ויאפשר הקמת בנינים צבוריים הדרושים לסביבה.
6. יוצר שטח רצוף גדול בתור רזרבה קרקעית למקרה של צורך לבנות נמל ביפו.
7. ישופר מצב הבטחון במקרה שיפו לא תצורף למדינת ישראל ויושם קץ לסכנה לת"א.

39 בהקשר זה כדאי לציין כי צריחו של מסגד חסן בכ, שהיה המבנה הגבוה ביותר במנשייה, שימש עמדת צלפים במשך חודשים ארוכים, ונהפך סמל לסכנה היום-יומית שריחפה על תושבי תל אביב. למרות הסכנה הביטחונית המוכחת לא נהרס הצריח, וכך גם בית בידס הסמוך לו, ששימש מפקדה ללוחמים הערבים (ראו איור 2; הבית נהרס בסופו של דבר בשנת 1974). נוסף על כך, גבולות תכנית ההריסה המורחבת, כמו שהוצגו במכתבו של בן סירה, כללו שטחים בעומקה של יפו שהיו רחוקים מרחק לא מבוטל מהגבול עם תל אביב, וספק רב אם יכלו לאיים עליה (איור 5).

8. הוצאות ההריסה כעת תהיינה קטנות מאד. דחיית ההריסה שהיא ללא ספק הכרחית וחיונית, למועד יותר מאוחר תהיה כרוכה בהוצאות סכומים ענקיים אוביקטיביים שהעיריה לא תוכל לעמוד בהם.⁴⁰

פירוט ההישגים הצפויים מעיד יותר מכול כי בבסיס ההריסה עמדה תפיסת עולם תכנונית סדורה ומחושבת, וכי מטרתה העיקרית היתה לחולל שינוי אורבני בתל אביב גופא לא פחות משבאה לפתור בעיה של 'שכונת עוני' הסמוכה לגבולה. כך גם הוצגו הדברים לפני גורמי ממשלה שדנו במימון ההריסה, בניגוד בולט לאופן הצגת המניעים למבצע ההריסה לפני תושבי האזור.

היבטיה המשפטיים של ההריסה האזרחית

עם הקמת מדינת ישראל הוטל על מנשייה שלטון צבאי, כמו על שאר חלקיה של יפו. סמכויותיה של עיריית תל אביב לא חלו עליה, ולא אפשרו לעירייה לפעול בצורה חוקית בשטחה בלא אישור מוקדם של גורמי הצבא. מצב זה לא השתנה גם לאחר סיפוח כמה משכונות הספר של יפו לתל אביב בדצמבר 1948. מנשייה ושכונת קרטון הושארו במכוון מחוץ לגבולותיה החדשים של תל אביב 'בגלל שיקולים פוליטיים (מסקנות ועדת החקירה של 'אונסקו' פ' וכו')'⁴¹ אף על פי שוועדת גבולות ממשלתית שדנה בנושא המליצה על סיפוח חלקי של מנשייה מרחוב זרח ברנט צפונה.⁴² הסיבה היתה שבאותם ימים טרם היה ברור מה יעלה בגורל מעמדה של יפו, שלפי החלטת החלוקה של האו"ם היתה אמורה להיכלל בתחומי המדינה הערבית.⁴³

כאמור, היעדר סמכות חוקית בשטח לא הפריע לרוקח ולבן סירה לצאת למבצע ההריסה במנשייה ולנסות לקבל מימון מהממשלה לפעולה.⁴⁴ ספק רב אם השניים לא היו מודעים

40 יעקב בן סירה אל הוועדה הבין-שרית להריסת מנשייה (הוועדה להריסת בתים בגבולות יפו), 30.9.1948, א"מ ג-307/60 (נמצא גם: אהעת"א, חטיבה 4, מכל 592, תיק 619).

41 ישראל רוקח, 'עם הרחבת גבולותיה של תל-אביב', ידיעות עיריית תל-אביב, 5-6 (1949), עמ' 71. וראו גם: 'הורחבו גבולות תל-אביב', דבר, 13.12.1948, עמ' 1.

42 'דו"ח ועדת הגבולות לשיפוט העירוני של תל-אביב, רמת-גן, בני-ברק וגבעתיים', ידיעות עיריית תל-אביב, שם, עמ' 72.

43 ראו גם: שבתאי רוזן אל משרד המשפטים, 30.8.1948, א"מ ג-5670/32. רוזן, היועץ המשפטי של משרד החוץ באותה תקופה, דן בבקשת משרד הפנים לספח 'אזורים מסוימים' של יפו לתל אביב, וציין שם: 'אני עומד על דעתי ביחס לאי-חוקיות הסיפוח מבחינת המשפט הבינלאומי ומוסר את העניין לטיפולכם אם אתם חושבים שאפשר להגשים את בקשת משרד הפנים בלי סיפוח'.

44 בתקופת המנדט היו רוקח ובן סירה שליטים כמעט אוטונומיים של המרחב העירוני הגדול שהיה בתחום סמכותם, ונראה שגם משום כך לא דקדקו בשאלת סמכותם לביצוע ההריסה בלא אישור הממשלה. בעניין הזה ראו: יעקב שביט, גדעון ביגר וחיים פיירברג (מחבר ראשי), ההיסטוריה של

לבעייתיות המשפטית שבמעשיהם – זו, כנראה, היתה אחת הסיבות ליציאה למבצע ההריסה בלא גיבוי הממשלה ובלי להביא את הפעולה רחבת הממדים לדיון במועצת העירייה. זו, כנראה, גם הסיבה לבהילות שעולה ממכתבי השניים, כאילו מיהרו לקבוע עובדות בשטח קודם שיעמוד גורם רשמי בדרכם ויקרא אותם לסדר. תחת מסך העשן של המלחמה, שעדיין התנהלה בזירות אחרות, ותוך כדי ניצול בריחת תושבי מנשייה, היה ברור לרוקח ולבן סירה כי נקריט לפניהם הזדמנות חד-פעמית להריסת האזור כולו בתוך זמן קצר. אם לא די בכך שלא קיבלו אישור מוקדם לפעולה מהממשלה, נמנעו רוקח ובן סירה מלהביא את הפעולה לאישור בגופי התכנון העירוניים כאילו מדובר בעניין פרטי. עובדה זו לא נעלמה מעיניו של האדריכל אליעזר ברוצקוס, שב-14 בספטמבר 1948 שיגר מכתב נזעם לרוקח עם העתק לבן סירה. ברוצקוס, שבתוך זמן קצר מילא תפקידים מרכזיים בגופי התכנון הממשלתיים,⁴⁵ התריע במכתבו על האיוולת שבמבצע ההריסה. ראוי להביאו כאן במלואו משום שהוא מדגים כי במסד התכנוני בארץ באותם ימים היה לפחות אדם אחד שיצא בגלוי נגד המבצע, ועמד על הבעיות התכנוניות, הכלכליות והחוקיות של הוצאתו אל הפועל:

בתור אורח פשוט של העיר ומשלם מסים לעירית תל-אביב הנני מרשה לעצמי לערער אי-כמה שאלות בקשר עם הריסת רובע מנשיה ביפו אשר נעשתה ביזמתה של עירית תל-אביב.

(א) האם נתנה מועצת עירייה את דעתה על כך שהריסה הנ"ל עומדת בסתירה גמורה לתנאי הכניעה של יפו ולהבטחה מוצהרת של שלטונות הצבאיים מאז לערב לחיים ולרכוש של אוכלוסיה אזרחית של יפו?

(ב) האם נתנה מועצת עיר את דעתה על כך שבזמן סדור השלום הסופי עם ערבים תתערער שאלת פצויים עבור הרכוש הגדול בבנינים שנהרסו במנשיה אחרי גמר של עצם פעולות צבאיות? האם העירייה חושבת להטיל על עצמה ועל משלמי המסים בתל-אביב את העומס התשלומים העלול ליפול בחלקם בעקבות תביעות מסוג זה?

(ג) האם נתנה מועצת העיר את דעתה על כך שלפחות חלק מבניני מנשיה אחרי פעולות חטוי ונקוי מתאימים ראויים לשכון (לפחות ארעי) של פליטים ועולים? האם אין בזה משום חוסר תבונה משקית להרוס בנינים ראויים לשכון (לפחות ארעי) ובאותו הזמן לחפש אמצעים, החוסרים [וכך במקור] כידוע, לסדור שכון ארעי ומינימלי באהלים, צריפים ובתוך בתי-ספר עירוניים לאלפי פליטים ועולים חדשים.

תל אביב: מעיר מדינה לעיר במדינה (1936-1952), אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, 2007, עמ' 103-95; נתי מרום, 'שדה התכנון העירוני וההיבדלות של דרום-העיר: תל-אביב 1920-1970', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2009, עמ' 113-117, 205-207.

45 כעבור כשנה היה ברוצקוס מנהל מחלקת תכנון וסקר באגף התכנון, ומילא תפקיד חשוב בהצלחת מהריסה של חלקים מיפו העתיקה. ראו: פז (לעיל הערה 7), עמ' 107-122.

ד) האם נתנה מועצת העיר את דעתה על כך שבזמן חוסר קצוני בכחות אדם לצבא ולעבודות פרודוקטיביות ובזמן שמצבה הכספי של העיריה בכל רע והיא באה בדרישה לממשלה לעזור לה בכסוי של גרעון בתקציב אין זה מן התבונה לבזבז כוחות אדם רבים ולהוציא סכומים רבים על חשבון המשלם המסים העירוני בפעולות הריסה פיזיות ובלתי-פרודוקטיביות.

ה) האם נתנה מועצת העיר את דעתה על כך שבעקבות הדוגמה של עירית תל-אביב עיריות אחרות – חיפה, טבריה ולפי שמועות אף קהילת צפת בצעו או עומדות לבצע פעולות הריסה נרחבות ובפעולות הפיזיות הנ"ל (כוונה כאן לא למנשיה אלא לחיפה, טבריה וצפת) כבר נהרסו או עומדות להרס חלקי עיר ובנינים בעלי ערך ארכיטקטוני הסטורי וארכיאולוגי רב ועל ידי כך נגרם נזק גדול לנוף הארץ ולערכי תרבות של המדינה החשובים בין היתר גם מבחינת פתוח תיירות בעתיד וכד'?

ו) האם היה דיון מעמיק במועצת העיריה בשאלת הריסה של רובע מנשיה בכלל ובאור הנמוקים הנ"ל בפרט?

אהיה אסיר תודה אם כב' יסכים למסור את תוכן המכתב הזה לתשומת לב של מועצת העיריה בהזדמנות הקרובה.⁴⁶

גם גורמים משפטיים בממשלה הגיעו למסקנה דומה באשר לאי-חוקיות מבצע ההריסה, אולם הם לא קראו להפסקת הפעולה, אלא בחרו לחפש דרכים משפטיות להתגבר על הבעייתיות החוקית. ב-14 באוקטובר 1948 הגישה הוועדה להריסת בתים בגבולות יפו את מסקנות בדיקתה לשר האוצר. חברי הוועדה הביעו את דעתם כי 'הריסת הבתים היא רצויה מבחינת תכנון בנין ערים והשמירה על בריאות הצבור ובצוע הפעולה תביא ברכה לתכנון בעתיד', אולם טרחו לציין, אף על פי שהודו כי אין זה מתפקידה של הוועדה לפתור בעיות משפטיות, כי 'לדעת היועצים המשפטיים עומדים מכשולים חוקיים לבצוע ההריסה ע"י עירית ת"א שהשטח האמור אינו כלול בתחום שפוטה'. משום כך בסופו של דבר המליצו להעניק לעירייה את ההלוואה כמבוקש, בהבהרה כי הממשלה לא תקבל עליה כל אחריות לנזקים לרכוש או לנפש העלולים להיגרם מן ההריסה.⁴⁷ ועדת השרים לענייני רכוש נטוש

46 אליעזר ברוצקוס אל ישראל רוקח, 14.9.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 593, תיק 720 [ההדגשה במקור]. האזכור היחיד בדיוני מליאת מועצת העירייה להריסת המבנים במנשיה מופיע בפרוטוקול ישיבת המועצה מראשית נובמבר 1948: 'בתשובה לשאלות ה"ה א. זברסקי וד"ר מ. כהן בדבר הריקונסטרוקציה של שכונת-העוני "כרם קרטון" ובדבר הריסת הבתים בשכונת מנשיה, מודיע ראש העירייה כי ההסברים ינתנו בישיבתה הקרובה של המועצה בתור ועדה מקומית לבנין ובנין-ערים'. ראו: ישיבת המועצה, 3.11.1948, אהעת"א, פרוטוקולים של ישיבות המועצה השישית, ישיבה 701. למרות הבטחתו לא העלה ראש העירייה את הנושא בישיבת ועדת המשנה של העירייה לבנין ובנין ערים ב-5 בנובמבר 1948, או בישיבות אחרות של הוועדה, כפי שמעלה עיון בפרוטוקולים השמורים בארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב.

47 חברי הוועדה להריסת בתים בגבולות יפו אל אליעזר קפלן, 14.10.1948, א"מ ג-307/60. חברי הוועדה, ובראשם האלוף אבנר, לא ציינו במסקנותיהם כל רווח ביטחוני שיכול לנבוע מפעולות

בחרה שלא לאמץ את המסקנות בטרם תקבל ייעוץ משפטי, וב-17 באוקטובר הטילה על שבתאי רוזן, היועץ המשפטי של משרד החוץ, ועל נציג משרד המשפטים בוועדה 'להכין חות-דעת ביחס לצד המשפטי של הריסת הבתים בשטח מנשיה ובמקומות אחרים בארץ וביחס לבעלות על הקרקע'.⁴⁸

ב-1 בנובמבר 1948 שלח אליהו זנמירובסקי (לימים מירון), היועץ המשפטי של הממשל הצבאי בשטחים המוחזקים, טיוטת חוות דעת משפטית בעניין הריסת בתי מנשיה לצבי עלי בקר (בייקר), סגן היועץ המשפטי לממשלה.⁴⁹ על חוות הדעת חתום גם רוזן. זהו מסמך מרתק שעיקרו ניסיונות אקדמיים למצוא דרכים להכשיר את ההריסה מבחינה חוקית. בראשית חוות הדעת קבעו הכותבים שלפי המשפט הבינ-לאומי, אסורה ההריסה משום ש'פעולות האיבה באזור זה נפסקו לפני זמן רב', אולם אז פנו לנתח את האפשרות להשתמש בחוקים הקיימים במדינת ישראל, ובכלל זה בפקודת העיריות הבריטית, שעדיין היתה בתוקף, כדי למצוא נתיב חוקי שיעקוף את האיסור שמטיל המשפט הבינ-לאומי. הכותבים הגיעו למסקנה כי מאחר שמועצת עיריית יפו, הגוף היחיד שיכול מבחינה חוקית לאשר את ההריסה, חדל למעשה להתקיים עם כניעתה של יפו, יאפשר רק מינוי מועצה חלופית לעשות שימוש בחקיקה הישראלית לצורך הכשרת ההריסה. בסיכומי של דבר קבעו הכותבים:

כפי שכבר העירונו כרוכים קשיים בבצוע ההריסה לפי הדרכים דלעיל, ואף לא ברור אם אכן הבנינים במנשיה נמצאים במצב כזה שפעולת ההריסה תהיה מוצדקת. יתר על כן כפי שנמסר לנו שאלת ההריסה מתעוררת גם לגבי מקומות אחרים אשר המצב הסניטרי ומדת הסכנה שבהם אינם נהירים לנו. נמצא, איפוא, כי הדרך היעילה ביותר היא להתקין פקודה מתאימה אשר תאפשר לממשל או לגוף אחר להרוס בנינים אם ימצאו את הדבר לנכון. אם תותקן פקודה כזו, אפשר יהיה לקבוע בה הוראה של מתן תוקף לכל הפעולות שנעשו עד כה.

עיקרי הדברים בחוות הדעת הוצגו בוועדת השרים לענייני רכוש נטוש בישיבתה ב-5 בנובמבר. בקר הודיע לחברי הוועדה כי לאחר התייעצות עם זנמירובסקי ורוזן ברור כי

ההריסה, דבר שיש גם בו כדי להעיד על משקלו השולי של ההיבט הביטחוני בפרשת הריסת מנשיה. בארכיון צה"ל שמורה טיוטת מכתב לא חתומה של מפקד הממשל הצבאי בשטחים המוחזקים [האלוף אבנר] אל ישראל רוקח, אוקטובר 1948, אצה"ל 1860-1950-2, שם מוסר הכותב לרוקח דברים ברוח דומה. בסיומו נכתב כי 'בקשתך שהממשלה תשתתף בהוצאות ההריסה ואף תלווה סכום כסף לעירייה נמצאת בדיון ובקרב נודיעך את תשובתנו. מכל מקום אם תסכים הממשלה להקציב כספים למטרה זו הרי הם יתנו [כך במקור] לעירייה למטרה כללית מבלי לפרש שהם מיועדים לצורך ההריסה'. נראה כי בסופו של דבר לא נשלח המכתב ליעדו.

48 החלטת ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, 17.10.1948, א"מ גל-17109/20.

49 אליהו זנמירובסקי אל ע"צ בייקר, 1.11.1948, א"מ גל-5670/32 (נוסח זהה שמור גם: אצה"ל 1860-1950-1).

'אין כל הצדקה לפי החוק הבינלאומי, להריסת בתים כעת, לאחר שהפעולות הצבאיות במקום נפסקו מזמן', וכי 'ההצעה המעשית ביותר בנדרון היא הפקעת הרכוש הזה, למטרות צבוריות, כמו תכנית שיכון, כבישים וכד'. 'יתכן כי יהיה צורך לחוקק חוק חדש בהתאם לכך'.⁵⁰ בעקבות דבריו של בקר החליטה הוועדה כי 'שאלת הריסות מנשיה נמסרה לבירור לשר המשפטים בהתיעצות עם משרד הבטחון ומשרד הפנים'.⁵¹

הפסקת מבצע ההריסה

בינתיים נמשכו פעולות ההריסה במנשיה בלא הפרעה. במחצית השנייה של אוקטובר 1948 שוב הופיעו דיווחים בעיתונים על פיצוץ בניינים במקום.⁵² באותה העת החל רוקח להראות סימנים של קוצר רוח במגעיו עם שר האוצר קפלן. ב-2 בנובמבר שלח לו מכתב בנושא 'הריסת משכנות העוני במנשיה'.⁵³ רוקח היה ענייני: הוא סיפר שנודע לו כי הוועדה שמונתה לרדן בבקשתו המליצה על השתתפות הממשלה בהוצאות, וכי בינתיים 'המשכנו בפעולה בעצמנו. הגענו להוצאה של 15,000 לא"י ואין יותר בכוחנו אנו לסיים את המפעל. נצטער מאד שנצטרך לתת הוראה להפסיק את העבודה, מבלי שהמטרה הושגה'. לכן, סיכם רוקח, הוא מבקש משר האוצר להודיע לו על החלטתו בעניין, 'אם אפשר ללא דחוי'.⁵⁴ קפלן לא מיהר להחליט. סביר להניח ששיהוי ההחלטה נבע גם מהבעיות החוקיות שהתגלו. עם זאת לא התרה קפלן ברוקח כי מעשי אינם חוקיים, ונראה שגם לא טרח להעביר לידיו את חוות הדעת המשפטית שהובאה לוועדת השרים לענייני רכוש נטוש. רוקח, מצדו, לא ויתר, וב-12 בנובמבר שיגר מכתב נוסף, שבו הודיע לקפלן כי 'ישנה סכנה שבאם לא תגמר הפעולה, יתבטל ערך ההריסות שנעשו עד היום, אנשים רבים יזרמו לתוך החורבות שנשארו במקום וימנעו על-ידי-כך את סיום הפעולה'. משום כך ביקש לדעת 'אם הצעתי נתקבלה ואם אפשר לקבל את הסכום הראשון של 5000 ל"י כדי שאוכל לחדש את העבודה'.⁵⁵

50 דברי בקר, ישיבת ועדת השרים לעניין רכוש נטוש, 5.11.1948, א"מ גל-17109/20.

51 שם.

52 'היום פיצוץ בתים רעועים במנשיה', דבר, 19.10.1948, עמ' 3; 'נמשך פיצוץ בתים רעועים', על

המשמר, 20.10.1948, עמ' 3; 'הריסת בתים במנשיה', דבר, 22.10.1948, עמ' 3.

53 ישראל רוקח אל אליעזר קפלן, 2.11.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 1724, תיק 42.

54 העובדה שפעולות ההריסה נמשכו בלא הפרעה יש בה כדי להעיד כי גם בשלהי 1948, בעת החרפת מצוקת הדירור בעיקר בשל התגברות העלייה לארץ, לא השפיעו לחצי השיכון על מבצע ההריסה. הלאחר לשכן עולים חדשים במבנים קיימים תועל בסופו של דבר למבנים ריקים בשאר חלקיה של יפו. עד מרס 1949 כבר התגוררו ביפו 40,000 יהודים, מתוכם 30,000 עולים. ראו: גולן (לעיל הערה 2), עמ' 114-120.

55 ישראל רוקח אל אליעזר קפלן, 12.11.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 1724, תיק 24.

ב-5 בדצמבר נערכה עוד ישיבה של ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, ובה עלה לדיון נושא 'פינוי הריסות מנשיה'. הוועדה החליטה 'להטיל על משרד המשפטים להביא לישיבה הקרובה הצעה בכתב להסדר העניין'.⁵⁶ יומיים אחר כך, ב-7 בדצמבר, נערכה פגישה בין קפלן, רוקח וגזבר העירייה בן-ציון ארגוב, ובה נידון בין השאר עניין ה'הריסות במנשיה'. רוקח שאל את קפלן מה הוחלט בנוגע ל'קביעת השתתפותה של הממשלה בהריסות אלה', וציין כי עד לאותו תאריך כבר הוציאה העירייה מכיסה 18,000 לא"י לאותה מטרה, וכי היא מבקשת מהממשלה הלוואה על סך של 15,000 לא"י ללא זמן פירעון מוגדר. קפלן השיב 'כי פנה בענין זה לשר המשפטים', וכי 'הוא חושב שיוכל לתת תשובה חיובית כעבור ימים מספר'.⁵⁷ תשובה כזו בוששה לבוא. ב-6 בינואר 1949 כתב רוקח פעם נוספת לשר האוצר, והציג שוב את הדחיפות הרבה ואת האפשרות שעיכוב בביצוע ימנע את השלמת המבצע. באותה ההזדמנות הודיע לקפלן כי אף על פי שהמיון המבוקש לא התקבל, מבצע ההריסה נמשך בלא הפסקה: 'בינתיים אנו ממשיכים בפעולות הואיל והפסקתן עלולה לבטל את ערך ההריסות שנעשו עד כה בגלל החשש של פלישת אנשים שונים לתוך החורבות וכתוצאה — פגיעה בסכום הפעולה. אני פונה, איפוא, לכב' בבקשה להודיענו את תשובתו החיובית בהקדם ולהעביר לנו ללא דחוי סכום — 10,000 ל"י על חשבון ההשתתפות הכללית'.⁵⁸

קפלן לא הסתפק רק בחוות הדעת שהוכנה במשרד המשפטים, ובירר את המשמעות החוקית של ביצוע ההריסה גם אצל עורך הדין הפרטי יעקב סלומון, שעמו התייעץ קפלן באותה תקופה בנושאים הקשורים לדיני מקרקעין. ב-18 בינואר 1949 שלח סלומון מכתב של שבעה עמודים לקפלן, ובו פרטים 'העלולים לעזור לך בגישתך לדון בשאלות הכספיות והאחרות שהתעוררו עם בצוע פעולת "שקמונה" בחיפה ופעולות דומות במנשיה ביפו ובמקומות אחרים בארץ'.⁵⁹ סלומון הגיע למסקנה דומה לזו של בקר, זנמירובסקי ורוזן, וקבע 'כי החוק הקים כאן אינו מתאים לפתרון הבעיה'. הוא הציע לקפלן לחוקק חוק חדש שיאפשר בתנאים מסוימים להפקיע חלק עיר קיים, למשל כשחלק זה 'ניזוק או מוזנח או מקור אפשרי למחלות או סכנה אחרת לצבור או מחמת שמצבו הקים פוגע בפתוח המקום או הסביבה', או אם הוא נחוץ לצורכיה של המדינה או לביטחונה או לצרכים ציבוריים אחרים. סלומון המליץ להעניק את סמכויות ההפקעה ל'רשות מוסמכת מיוחדת' ולא

56 ישיבת ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, 5.12.1948, א"מ גל-17109/20.

57 'רישום דברים מפגישה בין שר האוצר לבין ראש עיריית תל אביב', 7.12.1948, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 592, תיק 19ב.

58 ישראל רוקח אל אליעזר קפלן, 6.1.1949, שם.

59 יעקב סלומון אל אליעזר קפלן, 18.1.1949, א"מ פ-922/2. העובדה שקפלן פנה אל סלומון — עורך דין פרטי — בנוגע למבצעי ההריסה בחיפה ובמנשיה ולא הסתפק בחוות הדעת המשפטית שהוגשה לוועדה לענייני רכוש נטוש יש בה כדי להעיד כי הוטרד מההיבטים המשפטיים של ההריסה ומן האפשרות שהממשלה תימצא אחראית לפגיעות ברכוש שלא על רקע לחימה.

לעירייה שהשטח נמצא בתחומי אחריותה. אף על פי שכיוון את דבריו בייחוד למצב שנוצר בחיפה לאחר פעולת שקמונה, הבהיר סלומון כי הצעתו טובה גם למצב שנוצר במנשייה. נראה כי חוות דעת זו סתמה את הגולל על האפשרות שהממשלה תשתתף במימון פעולות ההריסה במנשייה. הדבר גרם, כנראה, גם להפסקת הפעולה בעיצומה. מתצלומי האוויר של שלהי 1949 עולה כי מדרום להמשך רחוב זרח ברנט נותרו רובם המוחלט של הבניינים על מקומם, וכי מצפון לו רוכזה ההריסה בשלושה גושים – באזור מטה משטרת מנשייה, באזור הגובל בשכונת ברנר ובאזור שמצפון לקו מסגד חסן ככ. באזור מנשייה ובאזור הגובל בשכונת ברנר ניכר שעבודת ההריסה הופסקה בעיצומה ולא הושלמה כמתוכנן, משום שמבנים לא מעטים נותרו במקומם, בלב שטחי ההריסה. רק באזור שמצפון למסגד חסן ככ הצליחו ההורסים למחוק מעל פני האדמה קטע עיר שלם בשטח כולל של כ-60 דונם, מתוכם כ-25 דונם בתחומי שכונת קרטון, שלפני המלחמה היתה בעלת רוב יהודי בולט. בסך הכול נהרסו עד לאותו הזמן כ-115 דונם (ראו לעיל איור 5).

הריסה ככלי תכנוני

קשה להבין את יזמתם של רוקח ובן סירה ואת דבקתם בהשלמת ההריסה של מנשייה בלי לחזור לאחור, אל ראשית דרכם המשותפת. בשנים 1929–1932 מילא רוקח את תפקיד יושב ראש הוועדה לבניין ערים של עיריית תל אביב, היה חבר הוועדה עד 1936, ואז בהיותו ראש עירייה חזר ומילא את תפקיד יושב ראש הוועדה עד 1953. בן סירה היה המהנדס העירוני בשנים 1929–1950. עבודתם המשותפת במשך קרוב לשני עשורים עיצבה את דמותה של תל אביב כעיר מודרנית. השניים השתמשו במנגנוני התכנון המוסדרים שהנהיגו שלטונות המנדט הבריטיים בארץ ישראל כדי לכוון מגבוה את תהליך הבנייה ההדרגתי של העיר באמצעות סדרה של תכניות בניין עיר. לצד הסדרת הבנייה החדשה ניסו השניים לעשות שימוש בכלים החוקיים של התכנון כדי להרוס חלקי עיר שלמים שלא התאימו לחזון המודרניסטי שברוחו ניסו לעצב את פני העיר. דוגמה מובהקת לכך היו השכונות היהודיות שקדמו לתל אביב, ובראשן נווה צדק, נווה שלום וכרם התימנים, שבעיני רוקח ובן סירה לא היו יותר מאזורי הריסה בכוח.⁶⁰

תפיסת עולמו התכנונית של רוקח נחשפה כבר בשלב מוקדם של פעילותו בוועדה לבניין ערים של עיריית תל אביב, ונוסחה בהחלטות במאמר בחוברת שהפיקה רשימתו של מאיר דיזנגוף לקראת הבחירות למועצת העירייה החמישית ב-1932 (רוקח הוצב אז במקום השני ברשימה, אחרי דיזנגוף).⁶¹ בעיני רוקח היה יעדה הראשוני והראשי של תל

60 נתי מרום, עיר עם קונספציה: מתכננים את תל אביב, כבל, תל אביב 2009, עמ' 96–105.

61 ישראל רוקח, 'תל אביב כעיר מודרנית', בתוך: העיר תל-אביב: צרכיה ועתידה: קבץ מאמרים לקראת הבחירות למועצה החמישית של עיריית תל-אביב, דפוס אמנות ארץ ישראל, תל אביב 1932, עמ' 15–16.

אביב להיות 'העיר המודרנית ביותר בארץ-ישראל', ו'מדע בנין הערים' סיפק את הכלים למימוש יעד זה. את תפקיד התכנון העירוני, המיושם 'מגבוה' באמצעות אמצעים חוקיים המקנים לעירייה סמכויות ייזום, אכיפה וביצוע נרחבות בתחום התכנון, ראה רוקח בדאגה פרטנית 'לצפיפות של הבנינים בתוך האזור, גובה הבנינים, המרחק שבין אחד לשני באזורי המסחר והתעשיה, כדי לאפשר התפתחות או ריכוז, המרחק שבין אזורי הדירות למרכזי המסחר והתעשיה, קרבת דירותיהם של פועלי התעשיה למפעלי-העבודה שלהם, דרכים שיאפשרו חבורים נוחים וזולים, דרכים שיקשרו באופן מהיר ונוח את המרכזים העיקריים עם הסביבה'.

מכשול עיקרי בדרך למימוש היעד המודרני היה, לדעת רוקח, האופן שבו התעצבו פני העיר בשנותיה הראשונות, משום ש'חלקי עיר נבנו בתקופות שונות, והפיקוח העירוני על אופן הבניה בכל תקופה לא תמיד עלה בד כבד עם זה שקדם לו'. משום כך סבר רוקח כי מתפקידי התכנון העירוני להוביל תהליך רחב ממדים של בנייה מחדש של חלקים מהעיר:

תל-אביב מורכבת, כאמור לעיל, מחלקים שונים, בלי התאמה בין אחד לשני ובלי קשר אורגני ומצדק. בדרומה של תל-אביב נמצאות השכונות שנבנו לפני המלחמה [מלחמת העולם הראשונה], עם רחובות צרים, בתים בנויים על כל שטח מגרשיהם, בלי מגרשים צבויים. במרכז המצב טוב בהרבה, אך בלי שום קשר טבעי עם השכונות הדרומיות. הרחובות המובילים מן המרכז לשכונות הנ"ל אין להם שום המשך או שההמשך הוא דרך סמטאות צרות ואפלות. למעשה יש רק עורק אחד חשוב, ודרכו מוכרחה לעבור כל תנועת העיר ברצון ובאונס. החלק המערבי-דרומי איננו מסודר יותר מן החלק שבשכונות הדרומיות. כרם-התימנים ושכונת אפ"ק אינן מתאימות באופן בנין לתל-אביב, וכו' וכו'.

הפתרון לבעיה, בעיניו של רוקח, היה התמסרות אישית של מתכנן-על לבנייה מחדש של כל חלקי העיר שלא התאימו לתפיסה התכנונית המודרניסטית, כדי שהעיר 'תהיה ראויה באמת לשם עיר מודרנית':

יש צורך במישהו, אשר יעשה לו את הפרובלימה הזאת מטרה לחיים. התכנית שהוכנה בעיריה במשך השנה האחרונה באה לתת את האימפולס הראשון למימוש המודרניזציה של תל-אביב. רובעים שלמים יצטרכו מעט-מעט להיבנות מחדש, ועל ידי כך יעלה ערכם פי שנים. המוצע לתל-אביב איננו חדוש, ונעשה כבר בהרבה ערים באירופה. יש דוגמאות מפליאות כאלה שעוררו הערצה למגשימי התכנית הזאת, אשר הפכו חלקי-עיר חשובים למקומות נהדרים, דרכים צרות לבולגארים וכדומה.

רוקח כתב על תל אביב, אבל מאופן ניסוח הדברים נראה כי בעיני רוחו ראה את פריז של ז'ורז'־אז'ן אוסמן (Haussmann), מתכנן-העל של תקופת נפוליון השלישי, שהרס בשיטתיות חלקים מפריז ההיסטורית והמיר אותם במערכים גאומטריים של שדרות רחבות ידיים ('בולווארים'). ה'בנייה מחדש' של תל אביב היתה מפעל חיים שהועיד רוקח לעצמו.

שותף נאמן לדרך ולתפיסת עולמו מצא בדמותו של המהנדס העירוני בן סירה. אלה היו שנות הפריחה של התנועה המודרנית באדריכלות ובתכנון ערים בהנהגת האדריכל השווייצרי לה קורבוזיה (Le Corbusier), שכבר ב-1925 ב'תכנית ווזן' (Plan Voisin) שלו לפריז יצר אבטיפוס ל'בנייני מחדש' של חלקי עיר ישנים ברוח מודרנית – מחיקה מוחלטת של רקמת העיר הקיימת (משום שלדבריו 'אנו חייבים לבנות על אתר נקי!') והחלפתה במערך ישר וזוית של מגדלי ענק למגורים, הטובלים בשטחים ירוקים.⁶² במשנתו של לה קורבוזיה היתה ההריסה מרכיב חשוב והכרחי ביצירת העיר החדשה, ורוח זו – רוח הזמן – הגיעה גם לתל אביב.⁶³

רוקח ובן סירה ניצלו את הכלים החוקיים שעמדו לרשותם כדי להגשים את ה'מודרניזציה' של תל אביב ברוח המדע המתפתח של תכנון הערים המודרני. מראשית שנות השלושים עמלו השניים על הכנת סדרה של תכניות בניין עיר שנועדו להקיף את כל שטחיה של תל אביב, ובהן תכניות ל'בנייה מחדש' של השכונות ההיסטוריות של העיר: תב"ע 38 (נווה צדק ונווה שלום), תב"ע 39 (כרם התימנים) ותב"ע 44 (איור 6), שהתבססה עליהן (שלוש התכניות אושרו ב-1937). התכניות זכו לפרסום בביטאונה הרשמי של העירייה ובכתב העת האדריכלי הבניין במזרח הקרוב. בשפתו המכובסת של הדיווח על תכנית נווה צדק ונווה שלום נכתב כי מטרתה 'לשפר את השכונות הנ"ל ע"י חדוש בנייה בהתאם לחוקי בניה ותחוקת אזור, וע"י הרחבת רחובותיה ופתיחת רחובות חדשים ולהתאים את רשת הרחובות שבשכונות הנ"ל לרשת הרחובות של שתי הערים הנ"ל [תל אביב ויפו] על מנת לאפשר מעבר חפשי ובלתי מופרע'. מילים דומות שימשו גם לתיאור תכנית כרם התימנים, אם כי שם נטען כי מטרת התכנית היא 'להניע את בעלי הבתים' לחדש את בתיהם על ידי הגדלת אחוזי בנייה והתרת מסחר בקומת הקרקע.⁶⁴ כל השכונות הוצגו כ'שכונות עוני', ותיאורן ככאלה שימש הצדקה מספקת להריסתן.

ה'שיפור' שהוצע בתכניות שאושרו יכול היה להתגשם רק על ידי הריסה שיטתית של הבניינים הקיימים. ההריסה לא התאפשרה בלא שיתוף פעולה של תושבי השכונות, ואילו הם לא 'הונעו' להרוס ולבנות מחדש את בתיהם, אלא הביעו התנגדות תקיפה לכוונות ההריסה.⁶⁵ מאחר שהפקעה גורפת של הנכסים בידי העירייה לא באה בחשבון בשל מחסור באמצעי מימון, קבע בן סירה עוד ב-1935 כי 'מן ההכרח להתוות קו פעולה ולהתאים

62 Peter Hall, *Cities of Tomorrow*, Blackwell, Malden, MA 2002, pp. 222-227

63 לדוגמה, בן סירה חזר מסיור לימודי שערך באירופה ב-1937 אחוז התהלהבות מתכנית הבולווארים של פריז, אך גם, ובאותה מידה, מתכנית העיר הקורנת (La Ville Radieuse) של לה קורבוזיה ומשיטות התכנון ה'מדעיות' בהולנד. ראו: מרום (לעיל הערה 44), עמ' 111.

64 [ללא שם מחבר], 'שתי תכניות שפור של שכונות בתל-אביב', הבניין במזרח הקרוב, 2 (1937), עמ' 32-33. וראו גם: יעקב שיפמן, 'תל-אביב בבנינה: מתכניות השפור בחלקים שונים של העיר הקיימת', ידיעות עירית תל-אביב, 3-4 (1940), עמ' 39.

65 מרום, עיר עם קונספציה, עמ' 141-147.

תכנית אשר תיתן את האפשרות לבצעה, קמעה קמעה מבלי לחייב פעולה משותפת ע"כ כל הבעלים ואשר תטיל על העירייה חובות אשר הן בגבול יכולתה הכספית.⁶⁶ במילים אחרות, בן סירה סבר כי מימוש התכנית אפשרי רק באמצעות נגיסה הדרגתית ברקמה הקיימת, שתגרום לשינוי מתמשך של פני האזור, ותעודד את התושבים לזוּם את הריסת בתייהם. תקוותיו לא התממשו.

תפיסה דומה של הריסה כמכשיר תכנוני הנחתה גם את גורמי התכנון בעיריית יפו של שלהי תקופת המנדט, שבהתאמה יוצאת דופן לכוונות התל-אביביות ביקשו ממניעים דומים להרוס את השכונה שגבלה ב'אזורי ההריסה' של תל אביב במסגרת תכנית בניין הערים הכללית של יפו, שהוכנה מאמצע שנות הארבעים ביזמת ראש עיריית יפו יוסף היכל. על הכנת התכנית הופקד מהנדס מצרי ששמו עלי אלמליג'י מסעוד, חבר אגודת תכנון הערים בלונדון וראש מחלקת תכנון הערים במועצות המקומיות במשרד הבריאות המצרי.⁶⁷ מסעוד טען כי מנשייה (כמו גם העיר העתיקה של יפו) מטילה כתם על דמותה של יפו. כדי למחותו המליץ להרוס את כל המבנים בשכונה חוץ ממסגד חסן בכ, ובמקומם הציע להקים רובע מגורים ונופש, וכן לייבש רצועת ים ברוחב 60 מטר לכל אורך השכונה כדי שזו תשמש טיילת (איור 7).⁶⁸ בן סירה היה מודע לתכנוניתה של עיריית יפו, ואף ציין במכתבו לוועדה שדנה בהריסת מנשייה כי 'אפילו עיריית יפו הגיעה למסקנא שאין לסבול את המצב הזה ועבודה תכנית רוקנסטרוקציה יסודית של השטח הזה והריסת גושים שלמים של בתיים'.⁶⁹ עם זאת, שלא כהצעתו של מסעוד, שבה להריסה המיועדת קדם תכנון מפורט של בנייה מחדש ושל שלבי הוצאתה אל הפועל, הסתפק בן סירה לעת עתה רק בדרישה הבהולה לסייע בהריסה הנחפזת, בלי להקדיש זמן למחשבה ממשית על פניו העתידיות של האזור.

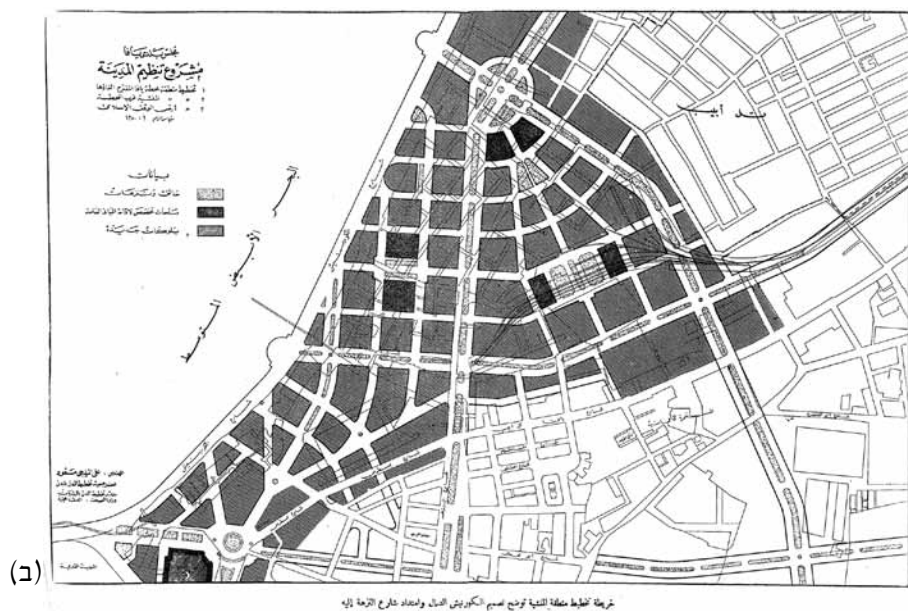
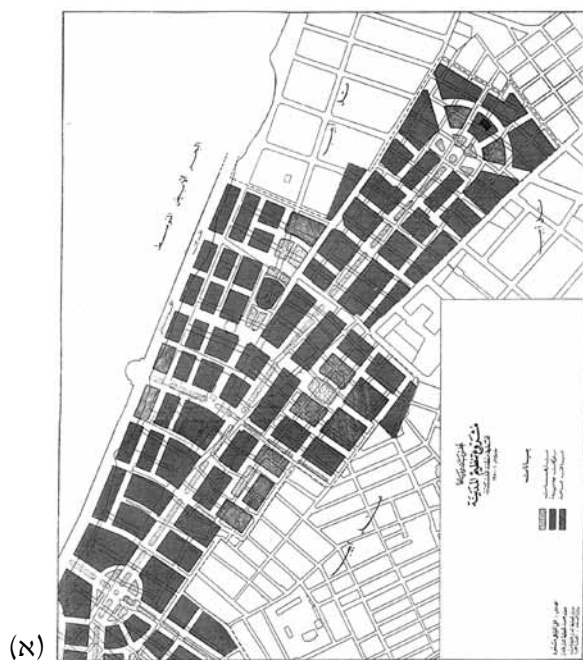
66 שם, עמ' 140.

67 מסעוד 'הושאל' לתפקיד כמחווה של רצון טוב של ראש ממשלת מצרים מחמוד אלנקראשי. ראו: يوسف هيكل, مدينة الزهور (يافا), نهاد محمد هيكل, عمان ٢٠٠٦, ص. ٥٦-٥٢ (יוסף היכל, עיר הפרחים (יפו), נהאד מחמד היכל, עמאן 2006, עמ' 52-56). תכניתו של מסעוד נערכה גם במתכונת של ספר שהודפס במצרים בראשית 1948, אך בשל המלחמה לא אושרה התכנית רשמית.

68 כרוקח, וכבן סירה אחריו, הצדיק מסעוד את הריסת מנשייה בטענה כי האזור אינו ראוי למגורים בריאים' בשל גודלם המזערי של הבתים, הרחובות הצרים שאינם מאפשרים חדירת אוויר ואור ובשל מחסור ניכר בשטחים פתוחים או בבנייני ציבור. ראו: علي المليجي مسعود, يافا: مشروع تخطيط المدينة, دار المعارف, القاهرة ١٩٤٨, ص. ٤٩-٥٢ (עלי אלמליג'י מסעוד, יפו: הצעת תכנון העיר, דאר אלמעארף, קהיר 1948, עמ' 49-52). ב-15 באוגוסט 1946, עוד לפני שהשלים מסעוד את עבודתו, אושרה ביפו תכנית בניין עיר מפורטת A שיוחדה לשכונת מנשייה. אף על פי שהיתה קיצונית פחות מתכניתו של מסעוד, כללה גם תכנית זו מרכיב חשוב ומרכזי של הריסת מבנים וגושי מבנים בכל רחבי השכונה, בעיקר כדי להרחיב בה את הרחובות הראשיים ולהוסיף שטחים ציבוריים פתוחים. תשריט התכנית שמור בארכיון מינהל ההנדסה של עיריית תל אביב.

69 בן סירה אל הוועדה הבין-שרית (לעיל הערה 40).

הריסה אזרחית

איור 7: תכנון מחדש של רובע מנשייה ביפו, 1948, מסעוד, **יפו: הצעת תכנון העיר**, ללא ציון מספר עמוד:
 (א) צפון מנשייה; (ב) דרום מנשייה, אזור תחנת הרכבת ושכונת אירשד.
 כל בתי האזור יועדו להריסה לבד ממסגד חסן בכ

מלחמת השחרור וגוויעתה של יפו כעיר עצמאית קטעו באבן את תכניתיה של עיריית יפו, אולם יצרו מצב חדש, שרוקח ובן סירה מיהרו לנצל עד תום. בפעם הראשונה יכלו השניים ליצור מציאות עירונית חדשה באזור הגובל באזורים שיועדו להריסה בעשור הקודם. הפעם, לשם שינוי, יכלו גם להוציא את התכנון מן הכוח אל הפועל: שלא כמצב בשכונות הוותיקות של תל אביב, מנשייה התרוקנה מתושביה, ובעיקר ממרבית בעלי הנכסים שלה, שהיו היחידים שיכלו להתנגד בתקיפות לכוונות הריסה כלשהן. זו, כנראה, הסיבה העיקרית לבהילות ודבבה שביציאה למבצע ההריסה בלא קבלת אישור מהדרגים הגבוהים וללחץ המתמשך שהפעיל רוקח לקבל מימון מהממשלה להשלמת המבצע. רוקח ובן סירה הבינו עוד כי חיסולה הפיזי של מנשייה יכול להיות פתח לא צפוי למימוש שאיפתם הקדומה להרוס את נווה צדק, נווה שלום וכרם התימנים, משום שלראשונה עמדה ליפול לידיהם עתודת קרקע גדולה, שבכספי פיתוחה היה אפשר, לכאורה, להשתמש כדי להפקיע את אזורי ההריסה בשכונות הוותיקות. כיבוש מנשייה יצר תנאים חד-פעמיים ל'פתרון' הבעיה ההיסטורית של משכנות העוני ול'שיפור' רשת הרחובות בדרומה של תל אביב בשיטה היחידה שבאה, לדעתם, בחשבון – הריסה ובנייה מחדש.

ההיגיון התכנוני, שמנשייה משמשת בו מנוע לתמורה אורבנית בכל דרומה של תל אביב, נחשף בבהירות במסמך שחיבר בן סירה כשלוש שנים לאחר הפסקת המבצע. ב-23 באפריל 1952 שלח משה רפאלי, מנהל החברה המרכזית לשיכון ובניין בע"מ, מכתב לראש עיריית תל אביב רוקח, ובו 'הצעה לפתוח שטח החברות ומשכנות העוני של מנשייה'. החברה שרפאלי עמד בראשה התמקדה עד אותו זמן בהקמת שיכונים, אבל, לרברי רפאלי, שאפה גם 'להשקיע את מרצה ביצירת מפעלים חדשים בשטחים אשר עד כה לא עסקו בהם חברות הבנין בישראל'.⁷⁰ למעשה שימשה החברה הקבלנית כמהנדס עירוני לכל דבר באיתור 'הזדמנות נדירה [...] שנזדמנה בעקב פעולות מלחמת העצמאות להפיכת מנשייה למרכז עירוני חדש של ת"א-יפו'. למכתב צורף 'תזכיר הסברה' של שמונה עמודים, המפרט את רכיבי התכנית וכן סרטוט אקסונומטרי תואם (איור 8). רפאלי לא הסביר מדוע בחרה החברה הקבלנית להתיישב בכיסאו של המהנדס העירוני, אולם סביר להניח שבבסיס הכנת התכנית ובהענקתה כתשורה לעירייה עמדה התקווה ליהנות מפרות הפיתוח העתידי. אף על פי שרפאלי הוא שפנה רשמית לרוקח, מתכנן התכנית ומי שחתם על הסרטוט שליווה את דברי ההסבר היה לא אחר מבן סירה, 'יועץ לתכנון והנדסה', שסיים את כהונתו בתור המהנדס העירוני של תל אביב שנתיים קודם לכן. בן סירה, כעת יועץ בשוק הפרטי, המשיך את שהתחיל בן סירה, הפקיד העירוני. עם סיפוחה הרשמי של יפו לתל אביב באפריל 1950 היה קל יותר להוציא אל הפועל את התכניות הגדולות שיפתרו אחת ולתמיד את בעיית השכונות הישנות של העיר. העובדה שהתכנית הוכנה בידי בן סירה מאפשרת

70 משה רפאלי אל ישראל רוקח, 23.4.1952, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 1072, תיק 2243. גרסה מוקדמת של התכנית נשלחה לעיונו ולהערותיו של יוסף גוריון, מנהל רשות הפיתוח. ראו: משה רפאלי אל יוסף גוריון, 25.12.1951, א"מ ג-3102/17.

איור 8: יעקב בן סירה (בהשתתפות אדריכל סמפנו), 'הצעה לבנין שטח ההרסות במנשיה', אפריל 1952, אהעת"א, חטיבה 4, מכל 1072, תיק 2243

ללמוד על אופק הכוונות של מבצע ההריסה של שנת 1948, מבצע שלא הושלם בסופו של דבר. בדברי ההסבר לתכנית המסורטטת הודה בן סירה בפה מלא כי פרויקט ההריסה של מנשייה נועד לשמש מפתח להגשמת תכניותיו המוקדמות, הבלתי ממומשות, להרוס ולבנות מחדש את השכונות הדרומיות של העיר: 'היקף התכנית אינו מסתיים בפתוח השטח שתואר לעיל, אלא הכוונה היא להשתמש באמצעים הכלכליים שיוצרו על ידי התכנית לשם הכללת שטחים נוספים בתוך אזור הפתוח כגון דרום כרם-התימנים, החלק של יפו שעל יד הרכבת, שכונת נוה-שלום ונוה-צדק ולשפרם בהתאם לתכנית בנין העיר אגב פתוחם המלא של הערכים הכלכליים והצבוריים הצפונים בהם'.

רוחו של המהנדס העירוני לשעבר עולה מכל משפט בדברי ההסבר לתכנית. מנשייה מתוארת בו כשטח של 350 דונם ש'היה תפוס על ידי שורות בתים בנויים צפופות ללא כל סדר ומשטר, בלבירינט (מבוך) רחובות צרים ועקלקלים, ללא אפשרות של תנועה מסודרת. השטח היה מאוכלס יהודים וערבים שגרו במשכנות עוני דלים ונפסדים ובצפיפות רבה'. אמנם גם שכונות אחרות הגובלות במנשייה – מחנה יוסף, שכונת ברנר ונווה שלום – 'מעמידות בפני הרשות בעיות פתוח ובנין קשות והן תובעות תכנון מחדש ומזוג ושלוב במערכת העירונית הכללית, אולם שטח מנשייה הקרוב למרכז החיים ועורקיה הראשיים של העיר מזה ולחוף הים מזה, הפך למקום חיוני ביותר בהתפתחות תל-אביב-יפו, ואין להשהות עוד הרבה את פתוחו'.

תכניתו של בן סירה התיימרה לטפל באותו אזור ש'נהרס בחלקו בזמן מלחמת השחרור בקרבות על גבול יפו ות"א' אזור שבו 'הריסה ופנוי נוספים בוצעו על ידי הרשויות לאחר

קום המדינה'. על אף שחלק זה 'גדול' [...] למדי' ויש 'שטחים רצופים ללא אוכלוסין', כלל בן סירה בתחום התכנון גם מבנים שעדיין נשארו על עמדם ואוכלוסו בעולים חדשים על סמך חוזים עם האפוסטרופוס לנכסי נפקדים. פיננסיים מיושביהם, טען המסמך, הוא 'תנאי מוקדם לכל פתוח'. התכנית לא נעצרה בשטחים שכבר נהרסו בחלקם או במלואם, וקיבלה עליה לפתור גם את בעיית המגורים מדרום לחרם התימנים (השטחים בשכונת קרטון שלא נהרסו, בין הרחובות תרמ"ב ורבי מאיר של היום), שלהם אין 'תקנה אלא הריסה ופנוי, שכן 5000 נפש גרים בתנאים נפסדים ביותר על שטח של 35 דונם. ההצעה היא לפנותו בשלב בצוע מאוחר יותר ולהעביר את האוכלוסים למקום אחר ולקבוע במקום משכנות העוני, ככר עירונית נאה וגנה'.

בחזונו של בן סירה היתה עתידה מנשייה להיות המרכז העירוני החדש של תל אביב, משום שתל אביב-יפו 'בגבולותיה החדשים, המשתרעת מגבול בת-ים בדרום ועד הקצה הצפוני של אדמות עבר-הירקון אין לה עדיין מרכז עירוני חד-משמעותי, שדמותו ומדותיו הולמים את ממדיה החדשים ומספר אוכלוסייה המתקרבים למחצית המליון'. ועם זאת נדמה שהמתכנן התקשה להתמודד עם יציאת תוכן חדש בשטח הנרחב של התכנית (כ-300 דונם). רק 13% מהשטח כוסה בניינים. המרחב שביניהם נשאר 'פתוח', מוקצה לכיכרות, לגנים ציבוריים, לכבישים רחבים ולמגרשי חניה. אף על פי שהתכנית מעידה על קושי (לא מודע כנראה) להתמודד עם הריק שיצרה פעולת ההריסה שנקטעה באבה, בחר בן סירה להרחיב את תחומי התכנון גם לשטחים מאוכלסים באופן שהיה מחייב את חידוש מבצע ההריסה ואת הרחבתו מעבר לגבולותיו המקוריים.

אחרית דבר

תכניתו של בן סירה להשלמת הריסתה והקמתה מחדש של מנשייה לא התקדמה מעבר לתכנון הראשוני. אף על פי שדרומה של שכונת מנשייה לא נפגע במבצע ההריסה של 1948-1949, נדמה כי תפיסת העולם שעמדה מאחורי ההריסה שרדה עוד שנים ארוכות לאחר מכן. היריעה קצרה מלפרט את התכניות השונות שתוכננו עבור האזור במרוצת השנים, אך די אם אציין כי ממשיכיהם של רוקח ובן סירה דאגו להשלמת הריסת מרבית המבנים בשכונה בהתאמה כמעט מושלמת לתכנית ההריסה המורחבת שהציג בן סירה בספטמבר 1948. בסופו של דבר את מקום בתיה של מנשייה תפסו בעיקר שטחים פתוחים מסוגים שונים: טיילת, גנים ציבוריים, כבישים ומגרשי חניה.

ביולי 1956 פורסם בעתון אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל תוכן הרצאה ב'חוג לתכנון' של האגודה תחת הכותרת 'שיקום חלקי עיר מיושנים'⁷¹. מי שנשא את

71 אליעזר ברוצקוס, 'שיקום חלקי עיר מיושנים', עתון אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל, יג (1956), עמ' 14-15.

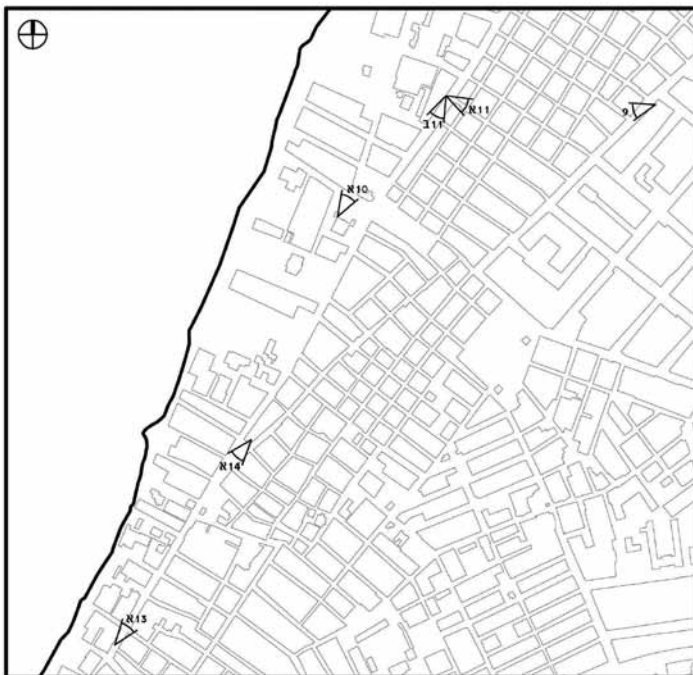
הדברים היה ברוצקוס, האישיות הציבורית היחידה שהתנגדה בגלוי ובזמן אמת להריסת מנשייה. ברוצקוס התקיף בדבריו בחריפות את נטייתו של תכנון הערים המודרני להרוס חלקי עיר המוגדרים 'מיושנים' בעיקר בשל 'קשיים אוביקטיביים עצומים' בהגשמת תכניות בינוי מחדש של האזור ההרוס עקב הפער בין ההוצאות הכספיות על הפקעה, פיצוי והריסה לבין הרווח הכלכלי הצפוי מבניית המרחב מחדש. בעיני ברוצקוס, עדיפה היתה בהרבה גישה של 'הרגעה', הוצאת שימושים 'אינטנסיביים' מחלקי עיר מיושנים שאינם יכולים לתמוך בהם, אף ש'אין הפתרון הזה זוכה באהדתם של מתכננים, אדריכלים, מהנדסים עירוניים, ראשי-העיר או מועצות עירוניות, הנוטים לפתרונות בולטים יותר, גם אם הם מתבטאים בהריסות בלבד'. על כך הוסיף ברוצקוס גם גוון מקומי של ביקורת:

גם בארץ נעשו ועדיין נעשים בשטח זה שגיאות מרובות. קשה לטעון, שטיפלנו בתבונה בירושה שנפלה לידינו בערים, ברובעים ובכפרים הנטושים ויש להעריך את מספר יחידות-הדירור שהלכו לאיבוד בהריסות פזיזות ב־50 עד 70,000. אמנם יחידות אלה היו ברמה נמוכה, אך העולה מכל מקום על זו של המעברה. הריסות אלה הוסיפו עומס נוסף ומיותר על שכם הממשלה בשיכון עולים ופגעו קשה בערכי נוף, ובערכים היסטוריים של ארצנו.

לא התחשכנות עם העבר עניינה את ברוצקוס, אלא העתיד. בהמשך הדברים הביע את דעתו השלילית על מבצעי הריסה מתוכננים במספר רב של ערים ברחבי הארץ: ירושלים, חיפה, תל אביב-יפו, לוד, רמלה, אשקלון וצפת. כמה מהנוכחים בהרצאה הגיבו בחיוב, כך לפי העיתון, על גישתו של ברוצקוס, ואחרים הצדיקו שימוש בהריסה גורפת במקרים מסוימים. מפתיעה מעט היתה תגובתו של יעקב בן סירה, שנכח בהרצאה. בן סירה, כך לפי הדיווח, אמר כי 'יש להיזהר בקביעת גושפנקה של "מיושן" לגבי רובעי עיר [...] מגמת התכנון צריכה להיות — להאריך את חיי החלקים ה"זקנים" ככל האפשר'.⁷² ייתכן שהיתה כאן ראשיתה של הכרה באזלת היד של תפיסת הבינוי מחדש, שקידם בן סירה במרץ כה רב בהיותו המהנדס העירוני של תל אביב, תפיסה שחרצה גם את גורלה של שכונת מנשייה. מנשייה נהרסה בשלושה גלים. עד 25 באפריל 1948 הרסו כוחות ההגנה, הכוחות הערביים וכוחות המנדט הבריטי מבנים לאורכו של שטח ההפקר במנשייה. עד 1 במאי 1948 הרס האצ"ל עוד שורה של מבנים במרכז השכונה. עם זאת הגל השלישי, גל ההריסה האזרחית שהחל ביולי 1948, הוא שהמיט חורבן בלתי הפיך על האזור. גל ההריסה השלישי ייצג אתוס של הרס תכנוני שליווה דור שלם, אם לא יותר מזה, של ראשי ערים ומתכננים מקצועיים בישראל. ההריסה התבססה על תפיסת עולם סדורה ומודרניסטית במובהק. הריסת מנשייה החלה אמנם כפרויקט 'איש' של שני המתכננים הגדולים של תל אביב בשנות השלושים והארבעים — רוקח ובן סירה — אבל נמשכה גם כשאלה פינו את הזירה ל'אנשי מקצוע' חדשים, שחלקו עמם את תפיסת עולמם התכנונית. אף

על פי שמתבוננים תמימים מהצד יכולים היו להסיק כי הריסת השכונה היתה תולדה של פעולות לחימה עזות, חשיבה 'ביטחונית' או אפילו 'פורקן ליצר הנקמה הבלתי ראציונלי', ששחררה מלחמת השחרור (בלשונו של האדריכל מיכאל קון),⁷³ היתה ההריסה מבצע רחב היקף של תכנון עירוני, קר רוח, מחושב ונטול רגשות לאומניים, כפי שמעידות גם כוונות ההריסה הזרות של עיריית יפו לפני המלחמה, שנבעו גם הן מתפיסות תכנון דומות. מבצע זה בא להגשים יעדי תכנון ארוכי טווח בשיטה היחידה שהכיר התכנון המודרניסטי: מחיקה ובנייה מחדש. כגודל הנועזות, כך גודל הכישלון. הריסת מנשייה חשפה את ערוותה של תפיסת העולם שהניעה אותה, את חוסר יכולתה להתמודד בצורה יוצרת עם ממדי ההרס שקידמה בהתלהבות כה רבה ואת אזלת ידה בהמרת שטחי ההריסה האבודים למרחבים בנויים שיצדיקו את השימוש באלמות תכנונית. השטח ההרוס התקשה להתמלא, להיבנות מחדש, וסופו שנותר כצלקת חשופה, כפצע פעור, שספק רב אם יהיה אפשר עוד לאחות.

נספח הצילומים

מפת צפון מנשייה, ועליה איתור הנקודות שמהן צולמו הצילומים המובאים להלן. כל סימון מציינ את מספר האיור של הצילום

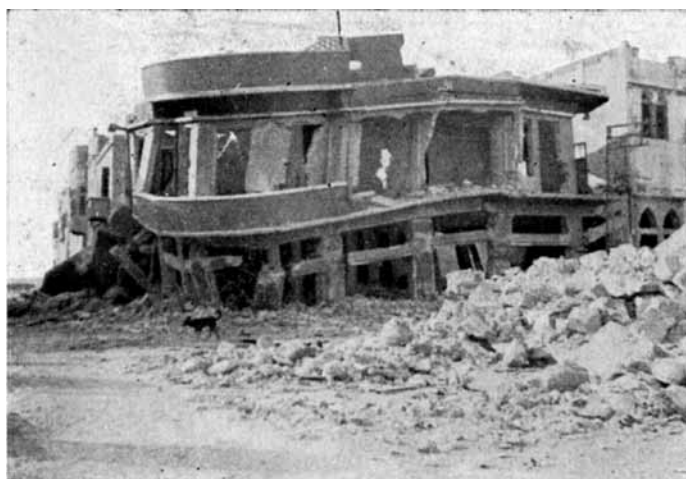
73 מיכאל קון, 'מנשייה: עוד רובע יוקרה', דבר, 14.11.1980, עמ' 17.

איור 9: רודי ויסנשטין, שכונת מנשייה, ינואר 1949 (באדיבות הצלמניה).
הצילום מנציח את מראות ההרס בצפון מנשייה בעקבות מבצע ההריסה של עיריית תל אביב

(א)

(ב)

חבלני הארגון פוצצו בית־מדות זה על העמדות שבי.

איור 10: (א) יעקב רוזנר, צפון מנשייה, ארכיון קק"ל; (ב) הריסות בתים במנשייה, לזר, **כיבוש יפו**, עמ' 181. הצילום של רוזנר (א) צולם מצריח מסגד חסן בכ אחרי תום הלחימה. בקדמת התצלום נראים שני בניינים שלא נהרסו בזמן הלחימה, ואלה נראים הרוסים בצילום מספרו של לזר (ב). לזר מייחס את פיצוץם ללוחמי האצ"ל, אולם מאחר שהאצ"ל הפסיק את פעולותיו במנשייה ב־1 במאי 1948, בטרם צילם רוזנר את האזור, ספק רב אם תיאורו של לזר נאמן למציאות.

(א)

(ג)

(ב)

איור 11: (א) בנו רותנברג, רחוב אלֶאמאם יחיא במנשייה, מבט מזרחה, א"מ טס-3056/725;
 (ב) בנו רותנברג, רחוב חסן בכ, מבט דרומה לכיוון אזור מסגד חסן בכ, שם, טס-3056/724;
 (ג) למטה: קטע מוגדל מצילום צפון מנשייה של יעקב רוזנר (למעלה, א). שני הצילומים של רותנברג
 צולמו מאותה נקודה - מרפסת בית ברחוב חסן בכ - ככל הנראה במחצית הראשונה של שנת 1948.
 למבנים המסומנים בספרות 1, 2, 3 ו-4, כמו גם לכל המבנים ברחוב אלֶאמאם יחיא ובהמשך
 רחוב חסן בכ (בצילום של רוזנר), אין זכר בצילום של ויסנשטיין (איור 9)

(א)

(ב)

איור 12: (א) תצלום אוויר של מנשייה, 28.10.1949, ספריית החוג לגאוגרפיה ולסביבת האדם באוניברסיטת תל אביב, © 2013, כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל, תצלום האוויר הודפס בהיתר המרכז למיפוי ישראל. על התצלום צוינו המבנים שמופיעים בשלמותם בצילומים של רותנברג ורונזר (הספרות 1-4). צילומיו של רותנברג (איור 11) צולמו מהבית המצוין בספרה 5; (ב) קטע מצילום צפון מנשייה של ויסנשטיין (איור 9), ובו רואים את הבית שממנו צילם רותנברג (הבית המצוין בספרה 5). הבית קיים עד היום, וכתובתו רחוב הכובשים 62

(א)

(ב)

איור 13: (א) בנו רותנברג, רחוב חסן בכ, מבט צפונה, א"מ טס-3056/530; (ב) קטע מתצלום אוויר, 28.10.1949, ספריית החוג לגאוגרפיה ולסביבת האדם באוניברסיטת תל אביב, © 2013, כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל, תצלום האוויר הודפס בהיתר המרכז למיפוי ישראל. הצילום של רותנברג (א) צולם בראשית מאי 1948, מיד לאחר כיבוש מנשייה ועוד לפני תום המנדט הבריטי, בשלב שבו תפסו החיילים הבריטים (הנראים בצילום) עמדות לאורך רחוב חסן בכ. משמאל נראים בתי פיינגולד, שעמדו בפינת הרחוב שדרכו פרצו לוחמי האצ"ל אל הים. כל המבנים המופיעים בצילום של רותנברג אינם קיימים עוד בתצלום האוויר. הריסות המבנים המסומנים בספרות 1, 2, 3, 5 ו-6 הן תולדת פעולות שבוצעו כבר אחרי קום המדינה. הריסות המבנה המסומן בספרה 4 הן של מטה משטרת מנשייה, שפיצץ האצ"ל ב-1 במאי 1948. הספרה 7 מציינת את נקודת הפריצה של כוחות האצ"ל אל הים סמוך למלון בלה ויסטה

(א)

(ב)

איור 14: (א) פרד צ'סניק, צילום צלף ערבי הרוג על גג בית במנשייה, דבר השבוע, 7.5.1948, עמ' 7; (ב) קטע מתצלום אוויר, 28.10.1949, ספריית החוג לגאוגרפיה ולסביבת האדם באוניברסיטת תל אביב, © 2013, כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל, תצלום האוויר הודפס בהיתר המרכז למיפוי ישראל. הצילום של צ'סניק (א) צולם על גג בית במפגש הרחובות חסן בכ ומעאנקה במרכזה של מנשייה (מסומן בספרה 1), המבט דרומה. בתצלום האוויר אפשר לראות כי כמעט כל הבתים שתועדו בצילומו של צ'סניק (דוגמת הבית המסומן בספרה 2) נהרסו אחרי סיום פעולות הלחימה במנשייה